

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

DR

95

B4S4

SHISHKOV

Iz BIELOMORSKATA RAVNINA;

Изъ Бѣломорската * * * * * равнина

Лѣтни бѣлѣжки и впечатления

отъ

Ст. Н. Шишковъ

==

Шловѣжъ

Печатница „ТРУДЪ“ на П. Вѣловѣждовъ

1907.

DR95

B4S4

Двѣ думи за прѣдговоръ.

Колкото едно скромно безъ шумни претенции списание, каквото е „Родопски напрѣдъкъ“, който борави въ единъ тѣсенъ локаленъ обсегъ, и да не се радва поне на толкова четци, щото да може посрѣда печатнитѣ си разноски, ний пакъ бѣхме обѣщали за IV-та год. (1906) двѣ премии на малкото си абонати. А веднѣжъ излѣзла дума, трѣбваше и да се изпѣлни. Тукъ прѣдлаганитѣ „Пътни бѣлѣжки и впечатления изъ Бѣломорската равнина“ сѫ втората премия. Тя замѣства проектираната „Нашите четнически движения и тѣхниятѣ резултати въ Родопите“, която изоставихме за по-други обстоятелства, когато ще могатъ да се досѣбератъ и още данни за случая.

Прѣдлаганитѣ тукъ „Пътни бѣлѣжки“ сѫ съ малки допълнения ония, които се помѣстиха въ I и II (1903 и 1904) години въ „Родопски напрѣдъкъ“. Счетохме за добре да ги издадемъ въ отдѣлна книжка, поласкані отъ мисъльта, че по-голѣмъ кржъ четци ще могатъ да се запознаятъ донѣкадѣ съ природата, поселенията, живота и главно съ икономичното състояние на единъ скритъ кжъ отъ цѣлокупното бѣлгарско отечество, кжъ за който ни у насть, ни въ чужбина до сега се знае нѣщо.

Естествено е, че съ едни пътни бѣлѣжки не може да се проучи и изчерпи всичко за кой и да е край, а още повече за такъвъ като Родопите и южнитѣ имъ присъдски мѣста, защото се иска и врѣме, и срѣдства, па и по-други политични условия отъ тия, въ каквиго се намиратъ бѣлгарскитѣ земи вънъ отъ сегашната ни граница. Обачѣ това пакъ не може да ни оправдае да чакаме такава промѣна нѣкога, та тогава да търсимъ и изучваме това, чо имаме и чо е наше. Впрочемъ колкото тоя слабъ трудъ и да не е тѣй пъленъ, както би грѣбвало да бжде, писачътъ му ще бжде достатъчно награденъ, ако той заинтересува по-подтотвени въ всѣко отношеніе хора да се вasmатъ съ всестранното проучване споменатия бѣлгарски край, тѣй богатъ и незачеканъ още отъ всѣка страна, а тѣй важенъ и близъкъ при насть.

Пловдивъ, априлий 1907 г.

Ст. Н. Шишковъ.

Изъ Бъломорската равнина.

Лжтни бѣлѣжки и впечатления.

I.

Пролѣтно отиване на абаджинтѣ. — Устово. — Изгледъ на Ахъ-Челебийската котловина. — Помашки колибаци. — Арда. — Паласъ и военният складъ на турския пограничен гарнизонъ. — Пискиюлие — Елидже.

Стрижбата на голѣмитѣ кехейски стада, които зимуватъ въ пространнитѣ пасбища на Бъломорската равнина, обикновено започва прѣзъ втората половина на м. априлий, а отъ началото на май тѣ вече напушкатъ полето и заминаватъ да лѣтуватъ изъ билата въ Родопитѣ. Въ този врѣме става и разпродажбата не само на вълната, но и на ягнета и старите овци, и овчарите разчистватъ своите смѣтки съ всички, съ които сѫ имали земане-даване. Прѣзъ това врѣме крайбрѣжието на Егейското море, собственно Шаръ-шабанско, Енидженско и Гюмюрджинско, прѣставлява единъ многолюденъ панаиръ, на който цѣлото население изъ ширинето на Родопитѣ приидва.

Бѣше единъ хубавъ ясенъ пролѣтенъ день, каквito рѣдко биватъ прѣзъ априлий въ Родопитѣ, гдѣто обикновено пролѣтъта е мъглива и дъждовна, когато повече отъ тридесетина души абаджии отъ селото Устово тръгваха за Бъломорската равнина. Между тѣхъ по една случайност попадахъ и азъ. Това бѣ прѣзъ 189.. година. Оживленietо и между абаджии, и между скотовъдци, па и между цѣлото Ахъ-челебийско население бѣше чѣкакъ необикновено. Причината на това бѣ, че централната турска властъ за прѣвъ пътъ отъ четиридесетъ години насамъ се бѣ сѣтила и рѣшила да откупи за Одришки гарнизонъ нищожното количество 20 хиляди топа мѣстни Ахъ-челебийски аби, нѣщо около 200 хиляди метра. До прѣди руско-турската война абаджийството въ цѣлата вѫтрѣшностъ на Родопитѣ бѣ въ цвѣтуще състояние и даваше едно видно благосъстояние на цѣлото население. Слѣдъ войната то постепенно почна да упада, като поклѣче съ себе си упадъкътъ и на всички други чоминъчни срѣдства. и въ Родопскитѣ гиздеви и цвѣтущи прѣди малко покраини бѣрзо почна да настѫпва мизерията и повлѣче масово прѣселване на стотини челяди по разни страни вънъ отъ планинитѣ. Мѣрката на централната турска властъ показваше, че ти чувствува грозната сѫдба, която се бѣ надвисила като демонски мечъ надъ едни тѣй важни за турския държавни инте-

реси гъсто населени планини, каквито съ Родопите, и то населени съ едновърхенъ елементъ: помаци и турци, като не считаме слабото по число и разсъено българско население. Виждаше се, че турското правителство се мъчеше съ палиативни сръдства да не остави една цвѣтуща до неоткълъ ракодѣлна индустрия досущъ да изгасне. И това бѣ хубаво, но не бѣ достатъчно, а още по-малко постигна цѣльта си, защото всичкиятъ каймакъ обраха нѣколинката видни аги, които отпослѣ се обърнаха на сѫши дере бееве — спахии, които още повече оголиха страната.

Както и да е, радваха се всички. Скотовъдците очакваха повече мющерии и по-високи цѣни за вълната отъ своите овце, абаджийнъ търговци — възстановяване на минали алъшъ-вериши и печалби, а всички други останали — повече и по-възнаградителна работа.

Устово е централното и пай-голъмо чисто българско село, лежаще на единъ отъ лѣвите Ардини притоци въ горното ѹ течение. То е търговскиятъ и пазаренъ пунктъ на хубавите и много-людни въ тоя вѣтрѣшъ катъ Родопи. Освѣнъ това, но то е и центъ на българщината въ цѣлите Срѣдни Родопи. Значението му още повече се подига и отъ географското му мястонахождение, защото лѣжи на кръстошътъ: отъ Пловдивъ прѣзъ Срѣдните Родопи за Бѣломорския брѣгъ и отъ вѣтрѣшността на Ардината долина къмъ изтокъ за Одринъ. Разположено е въ една гиздава сѣдовина, оросявана отъ двѣ малки рѣки, лѣви притоци на р. Арда.

Тръгвахме за Скеча, въ подножията на южните Родопски склонове. Пътът ни водѣше на юго изтокъ прѣзъ върхътъ Кавгаджикъ, който почти е цѣлъ оголенъ, съ рѣдки тукъ тамъ сцѣ лѣви дървчета, които мъчително се кръпятъ всрѣдъ окръжаещите ги сипеи и бръчки, изярени и оглезгани отъ пороите. Между тоя връхъ — гребенъ и възхитъ на с. Устово е една вълниста не голѣма котловина, цѣла грижливо обърната на хубави ливади, плодовити градини и ниви, добре напоявани отъ Кавгаджийския долъ отъ едната страна и Черна рѣка отъ другата. Цѣлата котловина носи името Агоското. Тукъ се намиратъ остатъци грамади камъни отъ едноврѣменните постройки — конаци на не отволнѣните спахии Хаджи-ага, Салихъ-ага и Синапъ-ага, които сѫ владѣели селото и околността му въ края на XVIII и началото на XIX вѣкове. Цѣлитъ почти Срѣдни Родопи въ ония времена сѫ били поддѣлени на такива дребни спахилъци съ неограничени владѣтели, които сѫ воювали и враждували постоянно помежду си за увеличение на владѣнната си и отнемане властьта единъ отъ другъ.¹⁾ Та и самиятъ гребенъ Кавгаджикъ, който господствува отъ юго-изтокъ надъ котловината, носи името отъ тия чести казги и кър-

¹⁾ Покойниятъ г. Хр. II. Константиновъ бѣше се завзелъ да събере и прочуи всички създѣния за тия прочути тѣждѣва деребееве, тѣхниятъ животъ, упѣра и крамоли, но ранната му смърть попрѣчи. Не знае, какво е станало съ неговите материали, но е желателно тѣ да не останатъ въ забвение.

вави крамоли, които съставали въ минали връчена между поменатите самовластни владетели.

Цѣлъ часъ и половина ходъ трѣба отъ поднозието на това бѣрдо до вѣрха му. Почвата му е пѣсъклива, ронлива, каль и прахъ нѣма, ала човѣку омрѣзва катеренето по тия змиевидни извивки на патя му, прѣзъ тѣзи ярове, издатки и вгълнатини и прѣзъ тая голота на Кавгаджикъ. Слѣнцето бѣше вече три човѣшки боя, както казватъ тѣдѣва, когато се изкачихме на кьошкътъ — чешма, съ покрита сушина за патници. Такива кьошкове на всѣкадѣ се срѣщатъ изъ Родопите; тѣхъ ги построяватъ благодѣтели хора, особено помацитѣ, и тѣ улесняватъ много патниците, когато патуватъ въ лошо врѣме и нѣма близко село да подслонятъ себе си и добитъците си. Сирѣхме се за малко да пиятъ добитъците. Поличката, нарочно оставена надъ самия чучуръ въ градежа на чешмата, бѣше почти до половина напъкана съ всевъзможни късове парцалчета, разноцвѣтни парченца конци отъ дрехи и др. подобни, оставяни отъ патниците, които сѫ пили вода. Това е общъ обичай и позѣрие, останали и запазени отъ далечни митични врѣмена за умилостивяване на водните духове. Родопчанинътъ, а особено помакътъ, вѣрва, че ако пие отъ непозната чешма или изворъ вода, трѣба да остави нишанъ — бѣлъгъ отъ себе си, за да не го постига какво и да е зло отъ саибията на водата, т. е. водния богъ.

Отъ върха на Кавгаджикъ, който не е много далечъ отъ кийшкътъ, къмъ западъ се открива една живописна гледка. Та отъ кой връхъ, отъ височината на кое бърдо въ Родопите не се откриватъ такива чаровни гледки! Прѣдъ васъ високо е лѣгнала една проточена долина, която отъ двѣтъ си страни е вградена съ двѣ верижни билы: севѣрното — по-полегато и съ рѣдки горички, а по-вече голо, каменисто и съ прошарена работна земя, а южното — изцѣло потънало въ зелена вичеста гора и съ чудни увиснали тукътамъ скали и проломи. Изъ тая долина, която има надморска височина не повече отъ 700 метра, се мухи като змия Черна-рѣка, *Кара-дере* въ турските официални книжа, и лѣвъ притокъ на р. Арда. Водите си Черна рѣка започва да събира отъ величавия Карлъкъ — Крушево, който като вѣкъ безмолвенъ, грандиозенъ великанъ загражда долината на западъ Рѣчното корито по близо впира въ подножието на южното било, когато терасовидното севѣрно образува дѣ по малки, дѣ по голѣмки разтлати поланки, цѣли обѣрнати на царевичеви ниви, тукъ именувани градини, и зелени ливади. Тая долина е най-красивата въ басейна на Арда, па е и гъсто населена, и тя е единственото място въ дѣлбините на Родопите съ по-компактно българско население. Отъ Устово до Карлъкъ дѣлжината на долината е не повече отъ 12—15 километра, и на това разстояние отъ двата бръга на Черна рѣка сѫ разположени най-голѣмите и най-цѣвѣщите въ Ахъ-челебийската кааза български села: Пащаклѫ, въ подножието на Карлъкъ, съдалище на каазалскитѣ правителствени учрѣждения; Горно-Райково

Долно Райково и Устово, всичките съ около 2 хиляди къщи и десетина хиляди жители. Отъ тяхъ въ Пашмакъ бойшинството съ помаци, въ Горно-Райково $\frac{1}{3}$, а въ другите две по маци нѣма никакъ. Разположението на селата въ дъялото на цѣлата котловина, както и сама послѣдната, най-релефно се вижда отъ Кавгаджика. При първъ погледъ човѣку се струва, че има предъ себе си единъ разтлатъ на дължина цвѣтущъ градъ, чиято външность неоспоримо говори за едно видимо благоустройстване на жителите му. Двуетажни и триетажни каменни варосани къщи, съ чердаци предъ тяхъ за простиране и сушене вълна и аби, нѣкои съ широки огради, пълни съ разнообразни своощи дървета; черкви, звънарици, училища, — всичко това показва, че тукъ има не селски и не планински бѣденъ животъ, а една по-висока културност. И наистина, ний тукъ имаме едно будно, пъргаво и интелигентно население, съ битъ културенъ, граждански.

Кавгаджикъ свършва съ Аламидерско бърце — проломътъ прѣзъ билото, прѣзъ дѣто прѣскача пътя, който отъ тукъ нататъкъ слѣдва по единъ разтлатъ рѣтъ, що отдѣла сѫща Арда отъ Черна рѣка, наречана още и Четакъ-дере отъ Четакъ, както турцитъ именуватъ селото Устово. Отъ южна страна при започване рѣтъта да се снишава въ видъ на полегато-полянчеста площъ, съната въ едно открыто и каменливо долче, е разположено селцето Аламидере, състоящо близо отъ 300 къщи, отъ които 30 съ помашки. То е най южното българско селце отъ нашата граница къмъ вътрѣшността въ Родопите на едно разстояние не повече отъ 25 — 30 километра. Отъ тукъ до града Скека друго християнско село нѣма на едно разстояние отъ 60 — 70 километра, ако не броимъ селата Габрово и Еникой, Скекавска кааза, що оставатъ на страна къмъ долината на р. Мѣста, и Даръ-дере, което е теже настрана къмъ изтокъ въ Союглю чай.

Щомъ се отмине Аламидере, пътът отъ лѣво по рѣтъ изъ една хубава букова гора. Като усойка, дѣто сльзацето само сутринъ до кадѣ обѣдъ грѣе, мѣстото е влажно, образува се каль, та пътът е постланъ съ калдаръмъ, но тѣй старъ, отъранъ и разщебитенъ, че добитькътъ се измѣчва, додѣ го измине. Тая мѣчинотия сега е прѣмахната, защото въ послѣдно време стариятъ пътъ е напуснатъ, замѣненъ е съ хубаво трасиранъ шосеенъ пътъ, който е прѣназначенъ да служи за главна артерия отъ Скека до Пашмакъ и свободно да може и кола да циркулира. Усойката се назава „Лъгога усойка“, която свършва чакъ до надъ селото Паласъ, 30 километра отъ Устово, около 35 и нѣщо до Пашмакъ и 55 километра до Скека. Рѣтътъ завива къмъ изтокъ, а пътътъ се отдѣля отъ него, за да го прѣсъче и слѣзѣ въ коритото на сѫща Арда при Паласъ. Тукъ се отваря нова долина, паралелна съ първата, а тя е коритото на самата Арда; това е нейното горнотечение. И тукъ сѫщата картина, сѫщата живописност, която, волкото и еднообразна да е, все приковава погледа на човѣка, и окото не се насища. Долината, както и всички такива изъ Родо-

пятък, ту се отваря и образува малки колянчести съдловини, ту се стъснява дѣ отъ нѣкожа надвиснала канара, дѣ отъ полѣгати колянчести площи, обрѣнати въ работна земя, или пѣкъ покрити отъ кичести букови и дѣбови горички. По самото горно течение, т. е. въ самата долина на сѫща Арда, български села нѣма, но има нѣкои голѣми помашки села, каквото е старото село Смилянъ, запазило името на старата Смоленска областъ. Смилянъ брои повече отъ 500 кѣщи чисто помашки, съ интелигентно помашко население. Разположено е както и Устово въ една съдловина, но по-голѣма, по-живописна и по-плодородна. Смилянъ е било едноврѣменно съдалище на каазата, а сега е родното място и живѣлице на известния въ тия места помакъ-бей Салихъ-ага Сиврия, прочутъ по своето влияние и не прѣпорѣчително до тамъ минало и настоящо. Едно врѣме Сиврия бѣше голѣмъ приятел и покровител на българското население въ Ахъ-челебийско, но отъ нѣколко години той измѣни на своитѣ чувства и, струва ми се, пакъ по наша вина и нетактичностъ. И между мнозинството помашко население той не се ползва съ добро име и симпатии. Кѣщата на Сиврия, вѣтрѣшната ѹ обстановка и редъ, е сѫщински княжески дворецъ, ала животът и традициите сѫ неизмѣнени. Вратитѣ му сѫ отворени за всѣки пажникъ, каквъто и да билъ той и когато и да било, и ще излѣзе всѣкога добрѣ и посрѣдната и нагостенъ, и добрѣ изпратенъ.

Когато се отива по главния путь, отъ лѣво къмъ севѣръ се намиратъ помашките махалчинки *Пичка бунаръ, Кулкутникъ, Балтажи махала* и още нѣкои колибаци. Тѣзи махалчинки, състоещи отъ 20-на 30-на кѣщи, не сѫ наедно, за да образуватъ нѣщо като селце или махала, а сѫ прѣснати по една, дѣвъ или три кѣши изъ рѣтлинитѣ и долинитѣ въ гънкитѣ на склоновете. Това е въ противоположность на българското население, което е групирano въ голѣми и близки едно къмъ друго села. Изглежда, че тая групировка на малкото българи-христиани е извикана по политични и икономични причини: да образуватъ по-голѣмъ комплексъ на едно, за да могатъ по-лесно да се запазватъ прѣзъ мирили бурни врѣмена отъ една страна, а отъ друга, че българите по-малко се занимаватъ съ земедѣлчески работи, а сѫ повече занаятчи и тѣрговци, които малко стоятъ въ домовете си. Съ помаците не е така. Тѣ като че избѣгватъ многолюдните села, та и самитѣ имъ икономични условия изискватъ това. Помаците сѫ изключително замледѣлци, скотовъдци и дърводѣлци; други занятия у тѣхъ досущъ рѣдко се срѣщатъ. Тѣ сѫ тѣй да се каже чернорабочата класа въ Родопите. Но земята е собственостъ на всички, всѣкакъ е собственикъ на малки или голѣми парчета, които съ свой трудъ може да увеличи, или намали. Изобщо безземелни хора въ Родопите нѣма, нѣма и едри землевладѣлци въ тая смисъль на думата, както другадѣ. Това правилно разпрѣдѣление на земята, тая демократичностъ въ живота, самостоятелностъ и патриархалностъ отъ друга прави Родопчаница тѣй страстно да е привързанъ о родното си пепелище, макаръ че почвенитѣ и други условия инъкъ

и да праватъ неговия залъгъ твърдѣ осъжденъ и коравъ. Помакътъ има своята кѫща за живѣне, оборѣтъ и плѣвникътъ за добитъкътъ си и всичко друго тамъ, дѣто е и неговата работна земя. А ако такава има на нѣколко мѣста изъ усоитѣ и долинитѣ, то при всѣка ще си има и една пристройка, въ която частъ отъ работнитѣ лѣтни дни ще прѣкара съ челядъта си и ще прибере и скъта произведенията си, а зимѣ ще закара и държи добитъка си, додѣ да изхрани прибраното. При все това има и голѣми помашки села, ала и въ тѣхъ не всичкото врѣме прѣзъ годината помацитѣ живѣять, а по тоя начинъ всѣки прибира земнитѣ си произведения въ колибитѣ, дѣто му е и по-голѣмата часть работна земя.

Въ по-голѣмата си частъ и помашкитѣ кѫщи и обстановка сѫ досущъ прилични на българскитѣ. Когато влѣзвете въ едно Родопско село, можете да го познаете, че е помашко село, само по джамията и минарето, ако има такива, и по кафезлийтѣ прозорци на по състоятелнитѣ помашки кѫщи. Бѣлата чалма, и то не у всички, и джамията у помакътъ, а кафезлийтѣ прозорци на кѫщата у помакинитѣ сѫ най-виднитѣ промѣни, които мохамеданскиятъ култъ не доброволно е внесъл въ животъта на Родопските помохамеданчени славѣни.

И у помацитѣ вие ще видите, ако и не всѣкадѣ и всѣкога, голѣма варосана кѫща, съ структура и обстановка вънъ и вътре досущъ еднаква съ българскитѣ, грижливо прибрано и скътано стопанство и животъ, отдѣлни стани за сѣмейството, отдѣленъ оборѣ и плѣвникъ за добитъкътъ, хубаво обработена и обградена работна земя и т. н. Мнозинството отъ колибаратѣ помаци освѣнъ близното село, дѣто е джамията или пазарния пунктъ, друго село или градъ въ животътъ си не виждатъ. Единъ путь въ близното до Устово селце Долно Влахово ми посочиха единъ бѣлобрадъ 90 годишенъ помакъ, комуто прѣзъ цѣлата животъ най-далечниятъ путь е билъ селската воденица и Устовския пазарь, които сѫ $\frac{1}{2}$, часъ само далечъ отъ селото му. Помакинитѣ сѫ още повече ограничени, и това не е резултатъ отъ мохамеданския обичай, а на животътъ. Само въ близките села до българскитѣ по бѣдната класа помакини безъ всѣкакво стѣснение свободно отиватъ у българитѣ да имъ копаятъ, жънатъ и вършатъ разни други полски работи съ надница. На пазарнитѣ пунктове само помаци може отиватъ, а помакини почти никакъ.

Патриархална и симпатична маса е това помашко плѣме изъ обширнитѣ Родопски планини, плѣме чисто, трѣзво, мирно, трудолобиво и старинно съ християнски и досущъ славѣнски чѣрти, плѣме въ което при първо по-близко взиране въ неговия бить, по-дѣлбоко вникване въ неговата душа, извиква безъ да щете симпатиите ви отъ една страна и тѣгата отъ друга за нашата индиферентностъ и прѣстъпно непознаване го. Безъ да проучимъ причинитѣ и при какви условия това дѣвствено плѣме на врѣмето си е било заставено да ренегира отъ своята прадѣдовска християнска вѣра и се хвѣрли въ обитията на мохамеданския култъ,

безъ да се взремъ и проучимъ, че всички упорни усилия на миналата и сегашна турска духовна и свѣтска власти не сѫ могли да прѣвърнатъ душата, живота и нравите на Родопския помакъ въ типично азиятски мюхамеданинъ, ний сме свикнали съ мисълта и убѣждението, че помаките сѫ фанатична маса, готова да се разрази въ ураганъ къмъ всичко иновѣрно ней. Тукъ е именно нашата грѣшка. Та нима днесъ ний нѣмаме ренегати, които подъ повръхното облѣко ужъ на модерната наука не само че сѫ изгубили и губятъ всѣка вѣра въ Бога, всѣка обичъ и чувства къмъ народни традиции и отечество, но още и отъ височината на своето общество стапало смѣло и открыто проповѣдватъ и налагатъ това и на другите? Малко ли сѫ у насъ вече ренегати, които още отъ школния чинъ безсранието и накалността зематъ за лична свобода, разтѣнието за природа, а грубиятъ егоизъмъ и материализъмъ за култъ въ живота? Да, ний ще изловѣдаме открыто нашия грѣхъ, ако той се счете за такъвъ, че прѣдъ нашите очи единъ помакъ съ своята крѣпка вѣра въ Аллахъ, съ своята примитивна философия, съ своята чистота въ нравите и живота, съ своята привързаностъ къмъ родно пепелище и труда и съ своя алtruизъмъ е хиляди пъти по-заслужено и уважение, по полезенъ членъ на обществото, по здравъ корень за стабилността на обществения строй и редъ, отколкото дългокосия безвѣрникъ и модния учень-недоученъ интернационалистъ.

Да, живѣе това плѣме изъ тия чаровни планински усой чуждо отъ свѣта, обича то земята си, вѣрва и почита своя Аллахъ, обича то черния трудъ и домътъ си, ражда се и израства посрѣдъ природата и съ природата, която въ замѣна на това пъкъ го дарява съ желѣзни москули и дѣлготраенъ животъ, тихъ и чистъ и отъ свѣтовни грижи и неволи, и отъ модни и нервни мирогледи.

Отъ рѣта пѣтъ стрѣмително се спуска надолѣ, прѣминава Арда и завива за билото, що дѣли Арда отъ Бѣломорския бассейнъ. Спускането е тѣй наричанието *Паласки окушъ*. Твърдъ мащителенъ за кирежийтъ при слизане, а три пъти по-мачченъ и по-уморенъ за изкачване. Разстоянието му съ зигзаговете не е повече отъ 5 километра, ала при изкачване едва се изминава за 2 часа. Сега новото шосе е прокарано на изтокъ отъ тоя спусъкъ, прави заоби-каляне, и лошиятъ *окушъ* е избѣгнатъ. Долѣ при рѣката отъ лѣвия ѹ брѣгъ сѫ Паласкиятъ ханове за пѣтници и добитъци, а до тѣхъ на нѣколко стотини метра въ лѣво е новиятъ воененъ складъ на по-граничния турски гарнизонъ. Това е една масивна каменна сграда, съ пристройки за войници и коне на около, строени по планъ на чужди инженери. По-рано бѣше въ Пашмакъ, но понеже тамъ е на единъ квѣрлей отъ границата на Карлъкъ, прѣмѣстиха го по-къмъ вѣтрѣнността въ Паласъ, което е на кръстопашть, а при това е чисто помашко село. Сега значението на *Паласъ* като воененъ пунктъ е пораснало, защото споредъ новите военни реформи въ турска армия, Паласъ е сѣдалището на Ахъ-челебийското военно окръжие, дѣто на редифите се намира офицерския щабъ,

оръжията, припасите и всичко необходимо за една бърза мобилизация. По едно време Сиврия настояваща да се пренесе и центра на каазата отъ Пашмакъл въ Паласъ, като по-близко и по-безопасно за него място, ала мнозинството отъ населението въ каазата, а особено помашкото, недопусна да зематъ подмощие влиянието и искането на агата. Задъ склада е самото село Паласъ, което състои отъ двѣ села: Горенъ Паласъ и Доленъ Паласъ, и двѣтъ заедно отъ около 300 къщи.

Арда тукъ е малководна като всяка планинска река. Гази се прѣвъ всичко време на годината, но за въ случай на порои, пакъ сѫ построени мостове, а въ Родопите по всички по-главни пътища такивато сѫ сводови, каменни, тѣсни колкото силомъ да се разминатъ два добитъка безъ голѣми товари, но въобще извѣнредно трайни и устойчиви. Всички сѫ работа на мѣстни български рѣци и техника. Като се мине реката, пътът продължава въ полите на отсрѣщния склонъ, въ дъното на който клокочи малко долче, наричано *Пискюллю-дере*, що води началото си отъ бѣлото *Елидже*. Около два километра на дължъ долчето образува отворена долинка съ ливади и градини, а послѣ постепенно се стѣснява, дѣто водата му шумливо, пискливо се тласка изъ змиевидно тѣсно канаристо ущеле, обрасло съ чудна букова гора. Пътът се мушка изъ тия стройни букаци току-що до самото течение на пѣнливата и кристална вода. На около 7 километра отъ Паласъ е селцето *Пискюллю*, тоже прѣснато и разхвърлено изъ рѣтлинкитѣ и гънкитѣ по една, двѣ и повече бѣдни кашурки. Земята тукъ е извѣнредно бѣдна, сипеста и отъ ронливъ пѣсъчникъ, който постоянно се сипе и оголва отъ пороите, и само издържливата и търпелива рѣка на помакътъ съ голѣми усилия я запазва и обработва, до колкото може. Населението въ тая покраинка е крайно бѣдно, може се каза мизерно толкова, колкото може си представи човѣкъ. Додѣто да се измине долинката, пътниците на всяка крачка се задържатъ отъ полу-голи, изсъхнали като скелети човѣшки фигури, дѣца и жени, които съ жаловитъ прѣсипналъ гласъ подаватъ рѣка: *мѣ же, дай ми лѣбѣч!* Човѣку се свива сърдцето, когато гледа тия окаянни сѫщества, безропотни и прѣвити подъ своите жестока сѫдба, що за животъ е това. Причинитъ за мизерията на тая нещастна покраина, единствена въ срѣдището на Родопите по своето тѣй оголено население, сѫ двѣ три. Населението е гъсто, земя годна за работене досущъ малко има и то крайно изтощена, а главното е, че покраинката е въ районътъ на единъ безчовѣченъ властелинъ — Исеннаага Кочоолу, който е бѣженецъ отъ с. Тъмрешъ, засѣданъ въ началото на освобождението тукъ, а сега милионър и съ непоклатно влияние прѣдъ Гюмюрджинскитѣ и Одрински турски власти. Кочоолу съ своитѣ срѣдневѣковни ангарии, межии, чудновати десетъци и заграбване и имотъ, и животъ на тия нещастници, ги е докаралъ до такъвъ халъ. Щастие рѣдко, необикновено е, ако едно сѣмейство сполучи да си припечали една кравичка или двѣ три овчици и нѣкое кило храна въ домътъ си. Гладътъ тукъ на-

стягива по единъ обикновенъ редъ още въ самото начало на зимата, а прѣзъ пролѣтта и лѣтото, до когато да узрѣятъ скажднитѣ храни, главна, па може се каже, и единствена храна е на тия хора буренътъ, размѣсенъ съ малко царевично брашно и сваренъ на огньъ Турската власть е нѣма и хладнокръвна зрителка къмъ тия свои парии, както е нѣма и жестока и къмъ всички свои поданици въ земята си.

Слѣнцето се вече наклоняваше къмъ заникъ, когато стигнахме на върха Елидже. Това е проходъ, малка сѣдовина на второто по-малко било въ южнитѣ Родопи (главното и голѣмото е въ севѣрните склонове, дѣто се дѣлятъ Ардинитѣ отъ Маричинитѣ води), що излиза отъ вододѣла Олуйала надъ р. Мѣста, отива къмъ изтокъ и достига планината Чаталь-камъ между Софолу и Дедеагачъ. То е по-ниско отъ главните била — западното и севѣрното — и дѣли водите на Арда отъ тия за Бѣло море. Прѣзъ Елидже прѣсича главниятъ путь отъ Ардината долина за Бѣломорската равнина, собственно за Скеча, Шарж-шабанъ и Кавала.

Изгледътъ отъ Елидже е великолепенъ. На срѣща Елидже къмъ югъ се издигатъ въ видъ на полукургъ Демирджикските върхове съ отвѣсни канари и чуки отъ най разновидни форми. Между тѣхъ и Елидже захващатъ водите на Елидже-дерес и се образува една хлѣтната долина въ видъ на чорупка съ излазъ къмъ изтокъ. Подъ самите Демирджикски върхове по ребрата на склона подъ увиснали чуки сѫ се образували дребни полянки, по които се ширятъ като птичи гнѣзда пръснати купчинки помашки кашурки. Тѣ сѫ частъ — колибаци отъ помашкото село Демирджикъ, централната частъ отъ което остава задъ върховете, обрънато къмъ юго-изтокъ. Демирджикските върхове сѫ склонъ отъ главното било Елидже — Олуйала, а проходътъ Елидже е тѣсно въ дъното, дѣто се отдѣлятъ тѣ — источната имъ площъ Цѣлата долина до самите върхове е обраснала съ буйна папрѣть, по-висока отъ човѣшки ръстъ, и вѣковни букови и дѣбови дѣрвета. Борове само по върховете надъ Демирджикъ тукъ тамъ се съзиратъ, сгущени помежду канаритѣ и букацитѣ. Ниви и ливади съвсѣмъ малко се виждатъ, а това показва, че на широко пространство тукъ сѫ останали малко хора да живѣятъ. Такива противоположности въ Родопите не сѫ рѣдки. Додѣто по ниските долини и котловини сѫ гъсто населени, високите рѣтове и билата сѫ почти безлюдни. Отсамнитѣ урви, обрънати съ лице къмъ югъ, на Елидже сѫ обрасли повече съ дѣбъ, па изобщо и отъ тукъ до Бѣломорската равнина дѣбътъ постепенно измѣня букасть, затова и отъ Елидже къмъ югъ настѫпва царството на козитѣ и дивитѣ свинета.

II.

Елидже дереси. — Нощна гледка и впечатлсния. — Елидженският ханища и нощуване въ тъхъ. — Водоѓълъ на Шеинската и Муставшовска рѣки. — Помашките села Вълканово и Козлуджа. — Пашаваръ и турският медресета въ Родопите. — Гюлече-бунаръ. — Пашовишки долъ в стария каслъ Мусагенъ. — Муставшовска рѣка. — Змиенца.

Както по Палаския окушъ, тъй и низъ Елидже окушу се иска устремно и уморно слизане на долъ и то пъшкомъ, защото низъ такива наведености човѣкъ не може се държи на добитъка, па и последниятъ съ товаръ на гърбътъ си, а особено яздачъ, много се измърча, подбива се и се наранява отъ самарътъ. Три четвърти отъ часъ бѣха достатъчни прѣзъ кестерметата — прѣко слизане — за да се намѣримъ ниско въ долината. Елидженскиятъ окушъ е по-малъкъ по разстояние отъ Палаския, ала пъкъ е по-мъжченъ, защото е по-каменистъ. Пътът държи лѣвия брѣгъ и лѣкати изъ гѣсталакъ сънчести букаци до надъ самото дере, което щура водитъ си изъ едно тѣсно, каменисто лѣгло и прѣзъ правовитата клисура прави голѣмъ оглушителенъ шумъ, много по крѣсливъ, отколкото би трѣвало. Слынцето бѣше се вече скрило задъ връховете, та пътътъ, и тъй сънчестъ, почна да става тъменъ и труденъ и за ядене, и за вървене пѣшъ. Трудността още повече се увеличаваше отъ неправилността му, тѣснините, бездните и каменаците, що изобилно сѫ натърколени по него. Колкото по-величествена и по-омайна е природата изъ тия пущинци, но гиздеви мѣста, толкова отъ друга страва дотегзватъ и съсизватъ пѣтника тия дяволски първобитни патеки изъ тия планини, по които на всѣка стъпка демонстриратъ, че тѣ се намиратъ въ невѣжа и безгрижна къмъ всѣкаква обществена проява власть. Още слѣдъ малко и нощта въ тая величава и самотна природа настъпи съвръшено. Въ окото да те боднатъ, нѣма да видишъ, както казватъ тѣдѣва, тъй грозенъ тукъ е мракътъ въ безлунна нощъ. Само слабъ вѣтрецъ попъхва и произвежда малъкъ шумъ изъ дѣрветата, слива се и се губи въ трѣсъка на долчето, което се явява единичъкъ смѣлъ нарушителъ на нощния мракъ. Отъ врѣме на врѣме далечъ въ мрачината измежду гѣсталакътъ на срѣщния или отсамния брѣгъ, или пъкъ горѣ по висинето, нѣкаждъ блѣсне свѣтлинка отъ огънъ и пакъ се изгуби. Това сѫ стопавитъ на нѣкое късче вива или ливада, що сѫ рѣдко тѣдѣва, замръкнали при своя черенъ трудъ. Тия бѣдни хорица прѣзъ цѣлата пролѣтъ и лѣто, та и до късна есень, сѫ принудени и по други причини да нощуватъ при своя скъденъ имотъ: съ чукане газени тенекии нощѣ плашатъ дивите свинета, които по тия мѣста сѫ цѣли стада и сѫ върли и безмилостни опустошители и на ливади, и на ниви.

Мракътъ прѣзъ тая далечъ отъ свѣта клисура въ скрититѣ Родопски нѣдра дѣйствува не тѣждѣ приятно надъ пѣтника. Отъ една страна величието и гиздевината на природата дразни духътъ и извиква хиляди мисли и желания, а отъ друга се включнявате отъ ужасъ, когато ви прѣлѣти мисълта, че такива клисури, диви

и дивни, изъ гниещата турска държава съ царствата на разбойниците и човъшките касали. Обирите надъ пътниците тукъ съ работи обикновени; често пати тия обири се обагрятъ и съ кръвта на нѣкой нещастникъ. И нась, при всичко че не бѣхме малцина, страхът ни държеше вледенени при мисълта, че бѣше пролѣтно време, и разбойниците, като знаятъ, че въ това време слизатъ за въ полето куповачи на вълна, най-много се навъртатъ тѣдъва. Слава Богу, че нась не сполѣтъ нѣкакво зло, па и тая пролѣтъ кой знае какъ турските власти бѣха увеличили стражата изъ Елидже нарочно да държатъ патът чистъ.

Повече отъ $1\frac{1}{2}$ часть ходъ държи патът отъ началото на клисурата до Елиденския ханове. Часътъ бѣше вече близо 2 по турски прѣзъ вечеръта, когато стигнахме първия ханъ. Отъ него надолѣ съ още редица 4—5 на едно разстояние отъ по 5 до 15 минути единъ отъ другъ, всички построени до самия брѣгъ на реката въ каменадитѣ. Тѣзи ханове съ едноетажни, но голѣми каменни, примитивни постройки въ видъ на дълги паралелограми и покрити съ площи. Клисурата и тукъ е тѣй тѣсна, вкачена между два високи и стрѣмни склона, каменлива, патътъ, макаръ че слѣди самото течение на реката, е неравенъ, тѣсенъ до толкова, че малко мѣста има толкова широки, колкото съ можка да се разминнатъ два товарни коня. Околността е оголена отъ дървета съ изключение само на лѣвия брѣгъ на реката. Такава е мѣстността при ханицата и отъ тѣхъ на долѣ, додѣто да се завие патътъ къмъ югъ за Скеча и напусне реката. По оголения десенъ склонъ се подаватъ надвиснали камъни, ярове и само тукъ-тамъ се мѣрка нѣкоя оцѣлѣла шубръка. Чакъ високо къмъ върхътъ се съзиратъ по-сложни малки полянки, прѣвърнати въ работна земя, а при тѣхъ и малки саи — колибаци — за стопанитѣ и добитъците имъ.

Хановетъ съ собственостъ на помаци отъ ближното помашко село Козлуджа. Едни отъ тѣхъ си чуватъ самите стопани, а други държатъ подъ наемъ Ахъ-челебийски българи. Въ всѣки ханъ на едното крило въ единъ жгълъ е прѣградено малко дюкянче — бакалничка и малка стаичка за съдѣржателътъ. Въ бакалничката патникътъ може да намѣри черенъ домашенъ хлѣбъ и царевично брашно за качемакъ, главна и любима храна не само на помацитѣ въ Родопите, а и на българите; нѣкои съществи продукти, обикновено фасулъ и чушки саламура за постни дни и мѣтеница млѣко и сайдерма за блажни. Само помашкиятъ вкусъ и привикналь стомахъ могатъ да възприематъ и смелятъ такава храна. Освѣнъ това, ако съдѣржателътъ е не мюхamedанинъ, наимиратъ се и спиртни пития отъ твърдѣ съмвително качество, а ако е помакъ — есенно време въ изобилие ще намѣрите и хубавъ гроздовъ лангуръ, единственото приятно питие, каквото само помацитѣ умѣятъ да приготвятъ. Всичкото останало пространство отъ ханътъ е на земята безъ подъ и таванъ и едноврѣменно служи и за пътниците, и за добитъците имъ, съ тая само разлика, че за пътниците въ жгъла до бакалничката пакъ на земята отъ прѣсть малко е издигната естрада

— софà, на сръдата на която се кладе голъмъ балкански огънь, а на около въ колело хората спятъ и нареджатъ баражитъ си. Останалото пространство по цълата дължина покрай стъните е заето съ яслитъ, на които безразборно връзватъ добитъците и имъ налагатъ храната. По стъните вмѣсто прозорци са оставени малки отверстия — мавгали. Между добитъците и мястото за стопаните имъ нѣма никаква прѣграда, тѣй че всѣки патникъ може да си наблюдава своето животно. Въ хана се влиза прѣзъ една голъма отъ груби дебели дъбови дъски врата съ двѣ крила, или еднокрили, и прѣзъ тѣхъ добитъците направо се въвеждатъ вътре съ товарите си заедно. Нощно врѣме вратата се добре притваря и запрѣга отвратѣ, защото че то пати и пощѣ разбойници нападатъ на патниците въ тия ханове и ги ограбватъ. И наистина, тая клисура е най-опасното място по продължение на патя за Скеча, и поради това турското правителство е построило кула на в. Елидже, дѣто има постоянна заптийска стража, а особено пролѣтъ и лѣтъ, на която е повѣрено варденега на цълото Елидже-дереси.

Първиятъ и вториятъ ханове бѣха натъпкани съ патници и добитъците имъ, по рано дошли отъ нась, та подминахме да търсимъ място въ послѣдующите. На третия ханъ, на който съдържателътъ бѣше българинъ отъ Пашмакълъ, имаше само двама Пашмаклийски помаци съ четири коня; тѣ караха дъски за Скеча. За нась имаше въ него достатъчно място да пи побере, та се спрѣхме. Кираджитъ свалиха вѣщи: ни на софла, навързаха добитъците, наложиха имъ храна и се настанихме всички на околните, на срѣдата на който вече бучеше голъмъ балкански огънь съ дъбови ключи.

Всички се наредихме на колело около огънть. Ядене си но сѣше всѣки, ала все трѣбаше да се направи и малко алъшвериши на ханджията, ако не за ятакъ-парасъкъ. какъвто тукъ нѣма обичай да се зема на патници съ добитъкъ, то баремъ за 'огъня. Поръчахме си малко ракийца съ хубави саламура чушки, па почернихме и новихъ си другари помаци. Своитъ гостеприемни черти Родопчанинътъ нази и изказва не само кога е въ домътъ си. Колкото души и да се случатъ на патя, макаръ и никакъ непознати, състигнатъ ли се, тѣ ставатъ вече й-лъ-аркадашларж или акташе, както казватъ, и не се оставятъ единъ другъ при каквито случаиности и да попаднатъ. Седнатъ ли да се хранятъ, всѣки ще покани и другите отъ яденето си. Свърши ли се хлѣбътъ или какво и да било нѣкому, другите ще му услужатъ. Както виждате? много повече отъ модерната писана само на книга комуна.

Но на думата си. Пашмаклийските и Сирийските помаци са общеизвестни въ Родопите отстѫпници. Само тѣ нарушаватъ мюхамедовия коранъ относно спиртни пития. Селата имъ са били и са центрове казалийски дълги врѣмена и подъ влиянието на чужденци чиновници и по-голъмата имъ съобщителностъ са станали и по-либерални въ всичко въ животътъ си. Пиятъ тѣ ракия и пиятъ както трѣбва, а слѣдъ това рузватъ хубавите и звучни помашки пѣсни,

та усои и доливи кътятът. Най-добрите пъснодойци съ Смиланци и Пашмаклийци въ цълата Ардива долина

Вечерята продължи до късно, а шегитѣ, често пъти и цинични, съ каквото киреджийгъ по настъ особено се отличаватъ, ни късаха отъ смѣхъ, че не усѣтихме кога бързо настѫпи пътлено врѣме. Едва ли оставаха два часа до разсыпване, азъ едва ли бѣхъ подгрѣмалъ единъ часъ, а мнозина отъ другаритѣ ми и не мигнаха никакъ, ето че добитъците зацвилиха, затупаха съ краката си и упорно прѣдизвѣстваха за своя утрененъ обикновенъ тайнъ — зобъта. Киреджийтѣ имъ стопани се размърдаха, събудихме се всички и слѣдъ не много врѣме стегнахме конетъ и напуснахме ханътъ. Нѣколко пати и отпослѣ ми се е случвало да пътувамъ за Скеча и обратно и никога не ми се падна денемъ да мина прѣзъ Елидженските ханища и съ помощта на слънчевата съѣтлина да ги видя добрѣ. Тъй е дошло разстоянието, че и лѣтъ и зимъ, и напредъ и назадъ да отивашъ, все или късно вечеръ ше се дойде въ тѣхъ, или сутринъ прѣди съмване ще ги напуснешъ. А пъкъ клисурата е тъй тѣсна тукъ и тъй вгасена отъ дѣйтѣ страни съ високите верижни бърда, че слънцето само по пладне единъ два часа прониква съ лъчитъ си. Едва се пукаше зора — *забѣлваше се*, както казватъ по настъ въ Родопитѣ, когато отминахме ханищата, а тѣсното ущеле на Елидже дере и отъ тѣхъ на доль доста продължава. Пътътъ бѣ задръстенъ вече съ по-будни и по пъргави отъ настъ пътници българи и помаци, единъ съ натоварени добитъци съ дъски, а други съ празни коне. Шумътъ бѣ голѣмъ отъ гълчка и викове на хората, туптене на копитата и дрънкането на зъвнците¹⁾). Тоя шумъ въ една креслица дихармония се сливаши и съ вилнѣенето на рѣчката изъ праговитото си и каменливо корито и даваше единъ особенъ заглушителенъ тътенежъ, който нѣмѣше самотността на и тъй дивната и дива въ дълбините Родопски клисура.

Развидѣли се вече хубаво, когато ущелето почна да се разширочава, и по края на двата брѣга около рѣката се запоказаха ливади и ниви съ овошни дървета. Личеше, че наблизаваме село. Почнахме да срѣщаме и помаци и помакини съ празни мулета, съ мотики и други стопански прибори. И тѣ бѣха подравнили за своята дневна работа. Слѣдъ $\frac{1}{2}$ часъ отъ хановетѣ пътъ прѣминава рѣката Елидже дере по единъ тѣсенъ едносводовъ камененъ мостъ въ лѣвия брѣгъ и напушта долината, като завива къмъ югъ по ребрата на склонътъ. Рѣката продължава да държи източно направление и носи вече името Шеинска рѣка отъ името на недалечното помашко село Шеинъ. Склонътъ тукъ се снишава, образува малка сѣдовина, на която, като се изкачихме, откри се, прѣдъ насъ почти равна площъ — поляна съ друга живоцисна рѣдкостъ. Слънцето току що бѣше я огрѣло. На западния ѝ край въ една

¹⁾ Зъвнци въ Родопитѣ се окачватъ и на товарните добитъци, за прѣдаване стопанът имъ нощѣ по къра отъ нѣкоя ощастностъ: дивичъ, разбойници или пъкъ отдалечаване изъ горските шумаци.

малка вгълбнатина въ ниските ребра на единъ гористъ връхъ се гушеше помашкото селце Козлуджа съ варосани и голѣмичка яъщи, знакъ на едно по-добро благосъстояние. Къмъ изтокъ пъкъ въ самата срѣда на площта, всрѣдъ зелени ливади и кичести разлистинали се вече овощни дървета, които бѣха плувнали въ пролѣтия си блѣсъкъ, се показваха чепелевитѣ плоченi покриви на яъщите на друго по-малко помашко селце Вълканово. Въ краищата на площта личеха скоро окопани лозя, размѣсени съ ниви, а задъ тѣхъ не високи гористи бърда обграждаха като вѣнецъ тая разкошна полянка, вкачена между планинските гребени като райско сазисче. Отъ тукъ къмъ югъ вече настъпва друга природа, южна, мека, по-благодатна и съ по-буяна и по-разнообразна растителностъ. Борови дървета вече никадъ не се виждатъ, а всѣкадъ листвени, особено дъбъ, бука, габеръ и др. При първъ погледъ човѣкъ вижда и рѣзката поминъчна разлика между поселянията въ по-високите вътрѣшни Родопски покраини и тия, що спадатъ въ южните склонове по-близо къмъ морето. Зимата тукъ не е тъй сурова и остра, снѣгове голѣми и дълготрайни малко се вѣстватъ па и силни лѣтни жеги липсватъ. Тоже и отъ севѣрни вѣтрове тия южни Родопски котловини и долини сѫ запазени. Работната земя, както и и всѣкадъ изъ Родопите, е подѣлена на части, кои по голѣмички, кои по-малки, но всичко обградено съ плетища или сухи каменни зидове, всичко почистено и грижливо и съ вкусъ обработено, па и съ много и разни видове овощни дървета дори и по пътищата. На всѣки 50—100 крачки стърчатъ красиви варосани чешми съ турски надписи по тѣхъ, а всичко това показва, че тукъ има уреденъ малко-много животъ и добре поставено въ поминъчно отношение население.

Сѫществува прѣданie, че Вълканово е едно отъ послѣдните потурчени села, и за нѣкои стари родове въ Устово, Чепеларе и Широка-лъка се говори, че водятъ потеклото си отъ това помашко селце. Такива прѣданia изобилватъ само у българите, а отъ по-маците маично се чуватъ, особено отъ тия, що сѫ далечъ отъ българските села. При все това въ такива отдалечени, изолирани и затулени покраини въ животъта на помаците сѫ спазени много повече старинни работи, които и пакътъ отъ погледа на прозорливия пътникъ не могатъ да се укриятъ. Тъй напр. една отъ многото подобни симпатични чѣрти бие въ очи и тая, че на всѣкадъ тукъ по пътищата изобилватъ черешови, яблкови и други плодовити дървета, посаддани отъ алtruистичните помаци за общо ползване на пътниците и неимотните. Такива дървета се назватъ *хаирница*, и всѣки е свободенъ да се покачи на тѣхъ, да се нахрани съ плодовете имъ, па да си пабере и въ торбата.

Слѣдъ като се измине тая хубава полянка, на която пътникътъ не може да се нагледа и насити, пътътъ се възвива и възкача по не високо бърдо и слѣдъ него залѣза въ една малка хълътнатина въ ребрата на склонътъ, изцѣло потъналъ въ гъста и стара гора. Тая мястностъ се назава *Раевица*, по вѣрно название

отъ каквото не може да биде друго, поради, наистина, своята райска хубостъ. Пътът лежат на сасъмъ натамъ, мушка се изъ гъстата помежду хубави стройни букаци, отъ които току видишъ нѣгдѣ се прѣпрѣчилъ нѣкой падналъ, навършилъ живота си вѣковенъ букъ и захваналъ вече да се разлага. Характерни съ навѣващи далечни тѣжни размишления са такива явления въ природата, дѣто рано или късно всѣка една сила и енергия въ края на краищата трѣбва да рухне и даде мѣсто и животъ на друга ней подобна. Това ребро е източното на склонътъ, който излизаше отъ Елидже, дѣржи възвивна и точна посока, завива се при раздѣлата на пътъ подъ ханищата -- единиятъ по Шеинската рѣка за Гымюрджиня, а другиятъ къмъ югъ за Скеча. Той склонъ дѣли и водитъ на Шеинската отъ Муставиовската рѣки. Послѣдната излиза отъ планинското си лѣгло при града Скеча и се втича въ Бору-гъла отъ лѣво при *Порт-Логосъ*, а Шеинската напушта планините при селото *Нарлъкъ* и съ името *Куру чай* се влива отъ десно въ Бору-гъль. Послѣдниятъ върхове отъ този склонъ въ полегатъ видъ и съ много гънки се спускатъ въ полето подъ името *Караолу-тепе*, *Карааланъ*, или *Кетенклиски* височини.

Вѣше вече голѣма прогима, както казватъ тѣдѣва на обѣдното врѣме, когато се изкачихме на самото бѣло на склона, дѣто е разположено друго помашко село, *Пашевикъ*. Пътътъ минава прѣзъ срѣдата на селото. Къщите му са на брой около 120, сгрупирани въ една сѣдовинка, образувана на самото бѣло, дѣто го прѣсича пътътъ. Това селце е по-бѣдно отъ Козлуджа и Вълканово, но инѣкъ избрано за малъкъ центъръ на мохамеданския кулътъ въ тая покраина. И тукъ има медресе, единъ видъ срѣдно духовно училище, въ което се събиратъ и възпитаватъ помачета отъ околните села, а слѣдъ завръшване курса на учението си, разпрѣскватъ ги изъ селата си за ходжи и крѣпители на мохамеданство: между патриархалната помашка среда. Медресето е на самия пътъ къмъ излаза отъ селото. То е голѣмичка каменна сграда съ доволно широкъ дворъ, обграденъ съ високи каменни зидове. Извѣтрѣ на около покрай стѣните на оградата са наредени стантѣ за живѣнене на учениците *молли*, въ срѣдата на дворътъ е издигната голѣма варосана чешма, на която отъ четири чучура блика хубава балканска вода, толкова необходима за мохамедовитѣ послѣдователи. На едната страна пакъ въ същия дворъ има отдѣлно една двуетажна сграда, съ малки прозорци; тя служи за живѣнене на ходжите-прѣподаватели и съ стаи за занятие на учениците.

Това е една система на турското дѣржавничество къмъ ино-плѣменните народности, които на врѣмето си е сполучило да постави въ лоното на мохамеданската вѣра. Такива медресета турското правителство издѣржа на много мѣста изъ помашките села и единственото тѣхно назначение е строго опрѣдѣлено и още по-строго контролирано: да култивиратъ и разпространяватъ и тъй незаявни мюсюлмански кулътъ въ помашкото население. За прѣподаватели ходжи въ тѣхъ се пробиратъ сѫщински и типични

турци, съ години приготвяни за тая професия въ Цариградските висши турски духовни училища. Тези ходжи са привилегированi отъ властите лица, и поради това съ влиянието и положението си тъ не се ограничаватъ съ работа само въ медресетата, а пропагандиратъ и държатъ въ рапетъ си и населението.

Отъ Пашевикъ къмъ югъ, т. е. въ южните Родопски покраини, що съвпадатъ въ басейна на Бъло море, една малка разлика се вижда и въ носията на помацитѣ. Помацитѣ носятъ по-опнати потури, малки гъзви на фесовете си, тъсни червени пояси съ малки пристегнати силихълъци, широки бъдатъ калцуни съ завратени отгорѣ отъ подъ коленетѣ и увиснати надолѣ капаци, подобни на овчарските въ Ахъ-челебийско *калчете*, а потуритѣ имъ съ якси до коленетѣ и пристегнати съ калцуните. Помакините пъкъ не се отличаватъ много отъ типичната помашка женска носия въ южните Родопи, т. е. домашна направа *кенарени* ризи, шарени съ хоризонтални чърти антерии, малки *кунтошчета*, съ отворени нагръдници и съ орнаментики типични Родопски, въ които кривите линии и фигури прѣблаждатъ. Косите си носятъ до ушите подстригани съ сколуби добре причесани, а отзадъ съ много дребни сплитки, окичени съ мъниста, монети и други украсения. На главите си носятъ малки фесчета, обнизани по краищата съ краски и монети, надъ тяхъ сребърни *тестемели*, каквито и у Родопчанките българки. Само върхната дреха, *яшмакътъ*, съ какъвто тѣ вънъ отъ къщи излизатъ, е платнена материя като у турчините, а не вълнена и съ краски, както въ другите Родопски помашки покраини. И въ говорътъ си тѣ иматъ известни фонетични и морфологични особици, твърдѣ интересни, но непроучени и досещъ неизвестни на науката. Поради това въ южните склонове ний имаме особенъ Родопски помашки подговоръ, но съ общи свойства на всичките Родопски говори¹⁾.

Слѣдъ една малка почивка, каквато на киреджийски езикъ се назива *кашемъ* за конетѣ, ний напуснахме Пашевикъ. Пътът запива въ източна посока и отира по самия гребенъ на склона, който е продължение отъ Демирджиките върхове, а отъ тамъ съ Елидже и по на севърозападъ съ главния гребенъ Олу-яйла. Отъ лѣво се вижда проломътъ на Шеинската рѣка, а отъ десно — на Скеченската. Послѣдната прѣвоначално събира водите си отъ Чингенасаръ, прѣдните върхове на Олуяйла и *Кара-Ахматъ*, 2177 метра надморска височина, прибира отъ страните си многобройни долчета, между които е и това на лѣво отъ Пашевикъ, наричано *Пашавикъ* дере. Главниятъ притокъ се назива *Исьоренска* рѣка. Пашавикското дере отъ с. Муставшово на долнъ се назива *Муставшовска* рѣка, слѣдъ сбирането имъ въ Змиешца вече се назива *Скечанска* рѣка или само *Чай*, а отъ Скеча прѣзъ полето до втича-

¹⁾ За особиците на южните Родопски говори интересуващите ще намѣрятъ езикови бължки въ „Родопски направъкъ“ прѣзъ 1907 год.

нето ѝ въ морето тя се назова *Верба рѣка*. Между бассейнът на Скечанската рѣка и р. Мъста е третият по дължината си Родопски вододълънъ гребенъ, който излиза отъ Карлъкъ — Крушево, за да дъли водите на Мъста отъ тия на р. Марица, р. Арда и самостоятелният бассейнъ за Бъло море. Най-високите му върхове са *Добринъ връхъ* и *Комътъ* при с. Арда, между тяхъ и Карлъкъ — *Сиери дахъ* и *Карталъ-калъ*, на югъ отъ с. Арда са *Олу-яйла*, *Юзгоръ*, *Чинген-асаръ*, *Кара-Ахматъ*, *Куру-аланъ* и най-послѣ *Чалътъ*, който е надъ града Скеча.

Общото направление на това вододълъно било е севъроизточно. Отличава се то по широките си полънчести пасбища и гъсти гори и като всички гребенъ на такава височина е по слабо населено. Прави и отъ двѣтъ си страни многобройни и разнообразни безсистемно нахърълени склонове, помежду които се кръстосватъ въ най-разнообразна форма и направления долини, котловини, съдовини, тѣсни проломи и поляни, по които пакъ въ такава безсистемна посока се стичатъ малки и голѣми поточета, долове и рѣвички, притоци на по-видните рѣки.

Лѣглото на Пашевицкото дере е врѣзано дълбоко, ала склоновете му не са много високи, по-разтворени и по-полегати са, та правятъ долината по-широкачка и не тѣй сгъщена и клисурестострѣмна, както бѣ Елидже дере. По склоновете са се образували малки полянки, каменисти скали по-рѣдко се виждатъ, затова и цѣлото лѣгло наполовина е гористо, а останалото му пространство е работна земя, обърната на росни ливади, буйни ниви, плодовити лозя и тютюница. Въ по-увесните мѣста тукъ-тамъ се виждатъ и изоставени парченца земя, защото тютюницата много силно изтощава почвата. Такива изоставени парчета годна за работе не земя се държи по 3—4 и 5 години да зацѣлье, да се угои, както казватъ, и тогава наново да я използватъ въ ниви, царевица или тютюнь. Иглолистни дървета тукъ досущъ липсватъ, освѣнъ на високия полънчество връхъ Чалътъ надъ Скеча, който отъ Пашевицъ още се вижда, като нѣкой гордо стърчещъ великанъ надъ полето. Почвата е пѣскливо-глинеста, нѣйдѣ червенозенъ — еловица, а нѣйдѣ цепеляво-зърнеста и досущъ рѣдко се срѣща черновезъ. Климатътъ вече мерише на югъ, затова и растителността все по-разнообразна става. Туку-речи на всѣка полянка и склонче се виждатъ и малки парченца лозя, които тукъ се отличаватъ по своето едро, сочно и твърдѣ вкусно особенъ сортъ грозде, частъ отъ което се продава по селата изъ високите планински усой и въ града Скеча, а другото се употребява за домашно ядене и правене петмесъ, ракель и лангуъръ, тѣй като други спиртни пития — вино и ракия — изъ тия помашки краища не се употребяватъ, както това се срѣща въ помацитѣ изъ Ардиното корито.

И тукъ пътникътъ налива на сѫщата картина: колибаци, пръснати като птичи гнѣзда изъ висини, бърда, долини и полянки и все на помаци обитатели. Общиятъ, типичниятъ Родопски видъ на живота не е измѣнянъ, само че въ сѫчи биятъ голѣмите са-

чаци — широки открити наддавки отпредъ на кашитъ, подъ сушинитъ на които се прибира, реди и суши тютюнътъ. Културата на последното растение оттука къмъ югъ до Бъломорския бръгъ е най-разпространена, а въ последно време е започнато съвсемето и произеждането на тютюнъ и въ по-вътрешните части на Родопите, собствено сръдното и горно течение на р. Арда. Въ долното течение — Кърджалийско и Султанъ-ереско — отдавна се обработва и дава хубаво качество отъ тая билка. Най-добъръ и най-скъпъ тютюнъ се произвежда въ южните приполски места въ Родопите, който е и главниятъ поминъкъ на хората въ тия краища. Другите отрасли отъ земедѣлието сѫ съвършено изоставени, ако не се брои малкото царевичеви и зеленчукови градини и ниви и то колкото за промѣна и приготвяне тютюневите места. Това е тѣй, не че почвата е безродна, а защото тютюнътъ дава най-добро въз награждение на труда отъ всяка друга култура. Има села, дѣто и най-обикновеніетъ за въ кашци зеленчуцъ, па и храната за домашния добитъкъ се купуватъ изцѣло отъ града и отъ тия села, които се намиратъ въ високите места, дѣто тютюнътъ не вирѣе, слѣдъ и не се работи. И скотовъдството не е занемарено, ала и то има въ тия покрайни тѣсна връзка съ тютюневото производство, защото тютюневите ниви изискватъ силенъ и силенъ торъ, какъвто се добива само отъ дребния добитъкъ. Тукъ се развѣждатъ малко овци, а много кози, които се изхранватъ съ сущено джбово листе и жълъдъ и се славятъ и по своята мяркчностъ, и по огоечното си мясо. Овощни дървета теже изобилватъ и то въ голъмо количество. На всяка крачка човѣкъ не може да се нагледа на тия грамадни въковни дървета, череши, орѣхи, яблуки и други подобни, на които не всѣки би се рѣшили да се катери.

Пътътъ криволичи ту отвесно, ту отлѣво по самия гребенъ на склона, който е тукъ отъ зърнестъ пѣсканикъ, прави много ярове и сипеи съ рѣдка растителностъ. Той е кривъ, на места до толкова тѣсънъ, че ако се срѣщнатъ два товарни добитъка, единиятъ непрѣменно трѣбва да се повърне назадъ, додѣто намѣри по-широко място да застане, за да отмине другия. При такива срѣщи, всяко почти съпровождане съ сърдни и поизрѣжни, често ставатъ и кървави разпри между срѣщачите-пътници, кой да отстапи на другия¹⁾). И вода рѣдко се срѣща по тия гребени, който е единъ отъ най-бездводните и то, види се, поради неговата голота и ронлива пропускателна почва. Слѣдъ 1 1/2 частъ стигнахме до помашкото селце Гъокче бунаръ, състоящо не повече отъ 80 кашци. Разположено е до подъ самия гребенъ на една малка полегата площъ съ хубави ниви — тютюница, изрядни лози и овощни дървета. Промѣната въ носията вече по-добре личи отъ тая въ вътрешните изъ Родопите помашки села. Като че ли мухамедан-

¹⁾ Сега тия неудобства сѫ избѣгнати съ прокарването новиятъ хубавъ коларски путь отъ Скеча до Пашмакълъ. Вижъ кн. II год. I на „Родопски напрѣдъкъ“.

скиятъ култъ е внесълъ повечко нѣщо въ живота на ближнитѣ до полето помашки села, но това е само на първъ погледъ и то въ селата, които лѣжатъ на главните птища. Тая промѣна се дължи отъ влиянието на близкитѣ градове и полски села, дѣто мюхамеданското население е чисто турско. Но това не е въ крайните и отдалечени отъ птищата села и колибаци, дѣто помашкитѣ са крайно добродушни хорица, съ чисти дѣствени и старинни нрави. Тѣ досущъ си приличатъ съ помашкитѣ покраини въ вътрѣшността на Родопитѣ, дѣто помашкитѣ са съобщителни, наивни, а важното е, че не са тѣй прѣдадени въ религиозния мюхамедански култъ. Помашкитѣ въ близкитѣ до градовете села и по главните птища изглеждатъ нѣкакъ по скрити, по-прѣданни на корановото учение и по-недовѣрчиви. Въ нѣкои отъ тия села, каквото е напр. Шеинъ, помакинитѣ жени, па и малките момиченца, грижливо гледатъ да закриятъ лицето си при срѣщата на всѣки мѫжъ, биль той единовѣрецъ, или иновѣрецъ. Срѣщнешъ ли случайно на пътя помакини, ако нѣма какъ да се отдалечи на доста почетно разстояние отъ тебе и те отмине, безъ да успѣешъ да я видишъ, то тя ще обѣрне тѣлото си при гърбомъ и ще гледа добре да закрие лицето си съ фередже, или тестемелъти си. Стане ли ти нужда да я запиташи нѣщо, напр. пѣтъ кѣдѣ отива, или птищи срѣнциала ли е, тя ще мълчи и нѣма да ти проговори ни дума. Въ такъвъ случай прѣдъ тебе си виждашъ една безмѣлъвна статуя и нищо цвѣче. Ако повторишъ питането си и ако се случи нѣкоя по-стара помакини, може и да те нагруби и заплаши съ викване на мѫжа ѝ отъ ближния колибакъ. Прѣзъ тия помашки покраини има и такива села, които впрочемъ са рѣдкостъ, прѣзъ които минаването на птичка-иновѣрецъ, ако е самъ, е доста трудно, дори опасно: дѣцата-помачета прѣдъ очите на своите родители го замѣрватъ съ камъни, попържатъ съ исувни и тежко би си изплатилъ той, ако си позволи да се защити съ сила. Но при все това, помашкото население въ болшинството си не е такова. Има помашки покраини, дѣто птичникътъ, безъ разлика какъвъ е той, се посрѣща, нахранва и изпраща съ една рѣдка чистосърдечностъ и радушностъ.

Като е дума за криенето на помакинитѣ въ извѣстни краища изъ Родопитѣ, нека се поспремъ и обяснимъ за малко. Криенето отъ чуждооко лицето на млада жена до неоткогь е било обычай и у бѣлгаритѣ-христиани въ тия планини. Въ Дарж-дере до прѣди 30 години бѣлгаркитѣ са носѣли фередже и забулвали лицата си също като и помакинитѣ. При това и днесъ бѣлгарка, па била тя и 70 годишна баба, никога не оставя цѣлото си лице, или рѣчѣтъ си досущъ голи. Млада жена или мома да се спре и заприказва съ чуждъ мѫжъ, не роднина, би значило да изложи на всеобщо поругание своето цѣломѫдрие. Освѣнъ това, Родопчанитѣ и мѫже, и жени са и твърдѣ ревниви. И жената, и мѫжътъ се пазятъ да не извикатъ подозрѣние на себе си единъ на другъ. Ако се вникне по-дѣлово въ психиката на помашкитѣ поселения, ще се види, че криенето на помакинията, нейната свѣнливостъ, която е без-

крайна, не е плодъ на мюхамеданския култъ, а е по-скоро резултатъ на други причини, отъ които сигурно днешният модеренъ вѣкъ ще нарича липса на културностъ, ниско сѫжало на умственъ мирогледъ и пр. Но и това заключение е невѣрно. Родопитѣ сѫ съ вѣкове прѣкарали единъ робски, изложенъ на всички бурни прѣмеждия жи вѣтъ. Еничари, кърджалии, разни хайки и пр. пр. сѫ кръстосвали изъ тѣхъ въ минали врѣмена и сѫ били пълни господари и на животъ, и на имотъ, и на честъ. Имало е случаи и то не рѣдки, когато родителите сѫ били принудени да обезобразяватъ изкуствено лицето на своите дѣщери, за да могатъ да ги запазятъ отъ поругане и завличане. Имало е и случаи, когато майката е желала смъртъта на своето чедо, отколното да го види въ хищни рѣце. А гова е било не само у българи, а и у помаци. Тоя животъ именно е турилъ отпечатъка силенъ, вѣковенъ, добилъ е традиция здрава, която тѣй лесно съ единъ замахъ не се изоставя. Та нимѣ и висококултурниятъ днесъ човѣкъ, койго сѫ прѣзвѣние и ирония гледа подобни „некултурни“ нрави, ако го поставяха въ такива условия, не би ли прибѣгналъ и усвоилъ и той сѫщия видъ средство за защита? Па и въ какво прѣчи тая не пригодна за „свободния“ моралистъ Родопска черта? Не ли е и тя една отъ причините да се зарази тая чистота, тая дѣвственостъ и тая здравина и въ душата, и въ живота, и въ тѣлото на Родопчанина, комуто сѫ останали непознати много „модни“ и разрушителни болести, много житетски „слободни“ и недѣзи, съ каквито съврѣменниятъ човѣкъ още отъ пелените си захваща тегловната борба?

Нѣкои помашки села въ южните склонове и въ приполските села сѫ достигнали до едно истинско благоустройството и то прѣдимно отъ тютюневото производство. Тѣй напр. селото Шенинъ, състоещо повече отъ 200 кѣщи, прѣставлява чисто и просто едно градче съ своите двуетажни и триетажни варосани кѣщи, съ постлани съ калдаръми улици, красиви каменни чешми, кавенета, мечети и др. и съ добре облѣчено и здраво население. Въ байрамските дни особено ярко изтѣква не само завидното състояние на Шеници, но и тѣхното богатство, когато и малките помакинчета се натруфятъ съ общата съ сѣрма прѣмѣна и наизи съ златни монети.

Гюкче-бунаръ е на срѣдата между Пашевикъ и Муставшово. Отъ Гюкче-бунаръ по гребеня се върви още около единъ часъ, и тогава пѣтъ напушта рѣта и се спуска отъ десната му страна надолѣ, за да се слѣзѣ ниско въ долината, дѣто Пашевикското дере се събира съ другото долче, що иде отъ изтокъ, и подъ селото Муставшово почне да става вече рѣчичка, която до устето ѝ въ морето при Поморско-Логосъ има нѣколко имена, както казахме по-прѣди. Селото Муставшово има около 200 кѣщи, тоже прѣснати на махали — колибаци по долината, що се образува въ Пашевикския гребенъ, или както го назватъ още Гюкче-бунарско бѣрце. То остава отъ лѣвата страна на главната рѣка и когато се вижда отъ гребеня по главния пѣтъ, едва се виждатъ нѣколко кѣщи отъ една на махалитѣ му. Новото шосе сега избѣгва и Гюкче-бунарския

ръть, а държи Муставшовското дере, дъто при една съдовина прѣминава склонът и слиза въ Шейнската рѣка. Поради това разстоянието се увеличава съ около $\frac{1}{2}$, часъ, ала пъкъ се избѣгватъ завои и катерене, па е и по защитенъ отъ снѣжни прѣсии и лоши студове зимъ. Отъ Гюкче-бунаръ по продължение на самия гребенъ се отдѣля другъ путь, който слѣдва направо югоизточна посока до селото Кетенликъ и отъ тамъ нататъкъ низъ ребрата на Кетенлиските височини, наричани *Кара-аланъ*, се спуска при селото Алмали, $1\frac{1}{2}$ часъ на изтокъ отъ Скеча. Тоя путь е най прѣкия за Буру-гъоль и Порто-Логось, и кирежийтъ и овчаритъ, когато нѣмащъ работа да се отбиватъ прѣзъ Скеча, държатъ него, ала лѣтно врѣме само, защото *Кара-аланъ* зимъ често става непроходимъ. Новото шосе отъ Скеча прѣсича Кетенлиския путь въ най ниската хълтнатостъ на гребена.

Когато се пѫтува отъ Шашевикъ до Муставшово, отъ Гюкче-бунаръ въ ребрата на срѣщния, западния склонъ на една малка плочъ се вижда да стърчатъ развалините на едно старо градище, отъ едни наричано *кале*, а отъ други — *мънастиръ*, ала собственото му име е *Мусагенъ*. Наоколо площицата е обѣрната въ работна земя, обрасла като островче отъ всички страни съ хубава гора, а къмъ долината се спуска въ стръмни непристъпни чуки и капари. Цѣлото дефиле се господарува отъ тая полянка заедно и съ околните върхове. Всрѣдъ куповете камъни стърчи оцѣлѣла цѣлинничка една четиreichълна каменна постройка съ малки отверстия по стѣните, обрасли съ буренакъ и трѣви и съ полуразрушени и трѣвени салъ покривъ. Тая постройка цѣла се вижда отъ главния путь и тя сама се казва *Мусагенъ*. Отъ дѣ и какъ е добило името си това градище, какъвъ е неговия етимологиченъ произходъ, не може да се знае за сега, обаче ако имаше възможностъ да се разпита изъ околните помаци, сигурно би се получило нѣщо. Съществуватъ доста прѣдания за тая мѣстностъ, и както по обикновеному, съ митични повѣрия за нейното минало, по всѣка вѣроятностъ не лишено отъ исторично значение, но ижно бѣше да се досъбератъ и изучатъ всички, защото се иска обикаляне помашкитъ колибаци, а такова бѣ невъзможно, па днесъ и никакъ не може се проникна тѣдѣва. Отъ кирежийтъ чухъ, че тукъ е било на врѣмето си нѣкакво укрѣпление, кале, както го казватъ, че имало и черквица, съ много скрито имане въ нѣдрата и, вѣрване еднакво за всички такива старинни остатъци по тия мѣста. Настойчиво още ми казваха, че всѣка сутринъ при изгрѣвъ сънцето въ градището се слушалъ звукастъ на черковно клепало, а заедно съ това и нѣкакви странны гласове, поради което било опасно да се влеза вътре, защото човѣкъ рискувалъ да изгуби живота си отъ обитаещитъ тамъ невидими духове. Помашкото население е много суевѣрно и благодарение на тия повѣрия, та много такива изъ Родопитъ археологично-исторични паметници сѫ се опазили и до днесъ отъ окончателно разсипване и обезличване. Такива старинни остатъци и прѣдания за тѣхъ сѫ неизбройми изъ цѣлия

просторъ на тия планини и, ако нѣкога се дочакашъ по благоприятни обстоятелства, за да могатъ да се обходяшъ и изучашъ, то сигурно ще имашъ да се освѣтляшъ много въпроси изъ тъмното и не-засегнато буто отъ миналото въ Родопите.

Когато се слѣзе въ рѣката, послѣдната се минава по единъ камененъ мостъ за срѣщния, десния брѣгъ, по който путьта продължава чакъ до Скеча. Отъ Моставшовския мостъ до града Скеча разстоянието е около 20 километра, или 4 часа ходъ. Путьта слѣда по самото лѣгло на рѣката и досущъ на рѣдки мѣста, само за да избѣгне нѣкоя случайна канара, се изкачува на десетина до тридесетъ метра най-много отъ самата вода. Долината е силно вкачена между двата усноредни гребена, на мѣста тѣ се доближавашъ поблизко и съ висинитѣ си силно я стѣсняватъ, а на мѣста пѣкъ се отдалечавашъ и я разширяватъ. По тоя начинъ пътникътъ налива ту въ вѣкоя тѣсна, стрѣмина и канариста клисура, прѣзъ която рѣката съ шумъ и трѣсъкъ си пробива путь всрѣдъ надвиснали и грозно стърчещи канари, ту се мѣрне на вѣкоя разтворена полянка, прѣзъ която водата тихо се разлива, като че почива отъ своята умора, разтила се наширъ, а на около ѹ всичко обѣрнато на тютюневи ниви. Цѣлата мѣстностъ на дѣлъ до Скеча се казва Змилица, види се, или поради силното заливане и криволичене като зминъ ходъ на рѣката, или по многото змии, които обичатъ камениститѣ припещи. Села или колибаци покрай лѣглото на рѣката до Скеча нѣма ни едно, и колкото има такива, прѣснати сѫ по склоноветѣ и гребенитѣ, скрити въ гънките имъ високо надъ рѣката, и много нарѣдко отъ путьта долѣ да се мѣрне за минута нѣкоя кѫща или сая, кацнала нѣкадѣ изъ висинето. Колкото се отива по-нататъкъ, толкова рѣчното лѣгло става все по-каменисто, водата ѹ се увеличава все повече и повече и тукъ-тамъ прѣзъ прорѣзанитѣ скали прѣскача и се бѣлска прѣзъ малки ирагове, дѣто гиѣвливо трѣщатъ пѣнливи водопадчета. Трѣсъкътъ на рѣката е заглушителенъ и страшенъ, когато тя приидѣе въ цѣждовно врѣме. Нейната страшна сила се вижда по измититѣ и излѣскани канари, по куповетѣ камъни, нанесени и разхвѣрлени изъ полянките и пр. И градътъ Скеча често пти изпитва страхотната ѹ сила въ врѣме на силно прииждане. Склоноветѣ сѫ ту гористи, но повече съ дребни храсталаци, ту каменисти и голи съ оскажна по количество, но чудесна за тютюнъ работна земя. По тия непристижни мѣста само кракътъ на свинакия тѣдѣвашъ жител може да се движи, а въ дѣбапитѣ господарь е дивата свиня. Слѣдъ четири часовово пѫтуване се стига до послѣдното страшно и тѣсно канаристо ущеле, дѣто рѣката прави послѣденъ напѣнь, за да се избави отъ планинскитѣ усои и прогове и си отдѣхне на открито равно поле при града Скеча. Тукъ вече ущелето въ самото течение на рѣката става недостатъно, затова путьта се завива и вѣзкачва на повече отъ стотина метра на горѣ по ребрата на склона, дѣто на едно разстояние отъ $\frac{1}{2}$ част до града е доволно врѣзанъ като полица въ висинето. Тукъ той вече е по-широкичъ, постланъ е съ здравъ

калдаръмът отъ бѣлъ варовникъ и къмъ увеситѣ надъ рѣчното лѣгло при извѣнредно лошиятѣ мѣста е прѣдпазенъ съ малки подпорни зидове, за да могатъ да задържатъ човѣка и добитъка въ случай на подлъзване и катурване надолѣ къмъ бездната. Това сѫ Скочанскиятѣ прочути дюшеме, както ги казватъ тѣдѣва.

Змища, както и всички такива тѣсни, гористи, канариисти и безлюдни проходи изъ Родопите, тоже е прочуто по разбойничествата. Пѣтниците, както и прѣзъ Елидже-дере, съ трепетъ минаватъ прѣзъ тѣзи пустини, природно омайни, ала инѣкъ ужасни планински усои, които мълчаливо напомнятъ безброй минали страшни работи, много кърви и много сълзи. Почвата е прошарена, ту черновеземъ, ту червеноземъ, а канаритѣ сѫ бѣлъ и синкавъ варовикъ, между който се срѣща въ голѣмо изобилие и мраморъ, ала не се разработва. Приказватъ, че нѣкадѣ въ Змища е било открито богато лѣгло и на каменни вѣгища, които ужъ една чуждестранна компания пожелала да ги разработва и поискала за това концесия отъ турското правителство, но и до днесъ още нищо не е свѣршено и започнато. Въ послѣдно време и прѣзъ Змища пѣтътъ е наполово поизравенъ, разширенъ, избѣгва кривините и е назначенъ не толкова за икономичните нужди на страната, колкото по чисто военни съображения: да се съедини желѣзопътната линия Солунъ — Цариградъ отъ Скеча съ бѣлгарската граница въ Ахъ-челебийско.

I.

Скочанскиятѣ дюшеме. — Гледка къмъ равнината и морето. — Географско-хидрографски прѣгледъ на Южните Родопи и Вѣломорската равнина. — Брѣговата линия. — Буру-гъоль и прѣданія за него. — Климатъ и природа на равнината. — Главни богатства: тютюнъ, дамаскъ и солница. — Етнографски бѣлѣжки: бѣлгари, турци и гърци. — Съобщения.

Пѣтътъ прѣзъ самитѣ дюшеме трае около 30 минути. Тукъ ущелето при свѣршека си къмъ полето образува една въ полуокръгъ извивка малко къмъ западъ, и двата склона до падъ самия градъ продължаватъ да бѫдатъ достатъчно високи и стрѣмни, безъ прорѣзи по тѣхъ, но по-сближени единъ къмъ другъ. Поради това дължината на рѣката е и дѣлбоко и каменисто, и увеситѣ къмъ него сѫ ужасно страшни и досущъ недостъпни. Градътъ Скеча е при самия свѣршекъ на ущелето, закритъ отъ склоновете, та се вижда само тогава, когато се залѣзе въ него. По тоя начинъ Скеча се крие отъ окото на пѣтника, който пѣтува изъ планините, и само отъ билата имъ като пѣтувате, можете да налучите мѣстото му по високия връхъ „Чалътъ“, който се издига надъ самия градъ. Калдаръмътъ прѣзъ Скочанскиятѣ дюшеме е старъ, твърдѣ за вѣрване още отъ римски времена прокаранъ, защото голѣмите пло-
чести камъни сѫ много изтъркани и съ доста голѣми ямички по тѣхъ. Камъните сѫ чистъ варовникъ, отъ изтъркване лъскатъ като чисто сребро, и въ дѣждовно време пѣтниците и добитъците се

лъгатъ по тѣхъ и правятъ твърдъ бавно и уморно движението на калдаръма.

Щомъ изминете извикиата и излѣзете на прѣднитѣ ребра на склона, изеднѣжъ прѣдъ очите ви се открие необятенъ за погледа хоризонтъ, пълъ новъ за въстъ миръ. Погледътъ се стреми да обхване тая чудна природна панорама и съ ненасита се лута ту въ чудния строежъ на китнитѣ Родопини бърда и прорѣзи, що като вънецъ се простираятъ отъ изтокъ къмъ западъ, ту въ простнатата и омайна приморска ивица — поле, ту въ необятния ширъ на Бългото море, тихо, спокойно, но величествено, що лъщи и трепери като разтопено злато, милвано отъ пролѣтнитѣ вечерни зари на сънцето. Да, това е една рѣдка хубостъ, чародѣенъ катът отъ цѣлокупното българско отечество, но катът, за жалостъ, непознать на всички ни.

Тукъ виждате тритѣ главни физически свойства отъ земната повръхност: планина, поле, море, и тритѣ едно отъ друго по-чудни, по-омайни и всѣка съ своите типичности и хубости, като че си съперничатъ. Чувствувате пъла южна природа. Априлий мѣсецъ е, ала раззвѣтътъ на тоя катъ е майски, а тихиятъ юженъ вѣтрецъ нѣкакъвъ новъ, лекъ и непознать ароматъ ви носи. Ще ви се да не напушвате тая чаровна гледка и да е лесно вѣчно да останете на това ребро надъ Скеча. Сънцето вече се скриваше бавно, грандиозно задъ хоризонта на западъ, като че ли и нему не се напушаше тоя хубавъ и истински райски край. То оправяше послѣднитѣ си прощални лъжи надъ недогледния хоризонтъ, въ краищата на който далечъ нѣкадъ къмъ изтокъ се мѣждѣше полуътъна мъглаштъ: наблизаването на нощта. На югъ пѣкъ далече изъ спокойно трепещата златна покривка на Бългото море се едва доулавяха отъ окото двѣ черни точки, силуетитѣ на които се издигаха като два чудовища, митични призрака. Това бѣха най-близкиятъ при равнината скалисти острова: *Самотраки* и *Тасосъ*.

Бѣхме вече въ Скеча.

Но прѣди да продължимъ своите впечатления по-нататъкъ, нека направимъ единъ малъкъ прѣгледъ къмъ тоя незнаенъ за българския читатель отечественъ край.

Родопската верига, както захваща отъ Рилската планинска областъ, разтила се въ широки и бессистемни склонове къмъ севѣръ и югъ и държи малко юго-източно направление въ дължината си. На западъ р. *Мѣста* я дѣли отъ *Пиринъ* къмъ севѣръ и *Бозъ-дагъ* къмъ югъ.

Източнитѣ склонове на Бозъ-дагъ, които заграждатъ задъ себе си малкото *Драмско* поле, достигатъ до *Кавалския* заливъ. На изтокъ пѣкъ Родопската верига, обградена отъ р. *Марица* до устието ѝ, се завива къмъ югъ и въ малки и ниски ребра впира въ Бългото море между *Дедеагачъ* и *Макри*. И тъй, отъ Кавалския заливъ на западъ до Макри на изтокъ на едно разстояние повече отъ 100 километра дължина, а между полите на южните Родопски склонове на сѣверъ и *Бѣломорския* брѣгъ на югъ на ширина

срѣдно около 30 километра, е простната ивицата равнина, наричана *Бѣломорска*. Около него ѹ население я дѣли на три части съ три имена: *Сарж-шабанъ* на западъ около устието на р. Мѣста, *Енидже-овасъ* между Сарж-шабанъ и *Буру-голь* и *Гюмюрджине-овасъ* между Буру-голь и източнитѣ подножия на Родопитѣ (*Макри-Шепши*). Естествено пѣкъ равнината може да се раздѣли на двѣ части съ прѣдѣлъ помежду имъ Буру-голь: западна (Сарж-шабанъ съ Енидже-овасъ) и източна (Гюмюрджине-овасъ).

Южнитѣ Родопски склонове не сѫ тѣй ниски, обаче не завръщатъ въ цолето стрѣмно, а полегато. Тѣ образуватъ второто Родопско било, което отдѣля водите на вѣтрѣшния Ардинъ бассейнъ и Вѣло-море. Съ притока си *Соютлю-чай* Ардиниатъ бассейнъ въ срѣдната си част е разширенъ къмъ югъ, за това и вододѣлното било тукъ прави единъ видъ полуокръгъ, чиято външна страна е къмъ югъ, поради което това било дѣржи направление близо къмъ равнината. Отъ устието на р. Мѣста до устието на р. Марица къмъ равнината личатъ седемъ голѣмии групи, една отъ друга отдѣлени съ тѣсни клисурести долини, едни по-голѣми, а други по-малки, но съ еднообразна природа. Най-голѣма отъ тѣхъ е долината на р. Мѣста, която е и прѣдѣлъ на Родопскитѣ разклонения къмъ западъ. Отъ тукъ започва първата южна Родопска планинска група съ своя най-високъ връхъ надъ Скеча, наричанъ *Руянъ* или *Чилътъ*; той е свършекътъ на западното Родопско било, което дѣли Мѣста отъ водите на Арда. *Змища* е долината, по която събира водите си Скечанская рѣка, стариатъ *Косинтосъ*, първата рѣка отъ Южнитѣ Родопи за Вѣло море. Отъ тукъ започва втората планинска група, *Кетенликситѣ* височини, или *Канаолу тепе*, и завръща въ долината, по която тече р. *Куру-чай*, стариатъ *Комсатосъ*. *Кира-олу тепе* е тѣкмо срѣзу Буру-голь, и равнината тукъ е най-тѣсна. *Куру-чай* събира първоначално водите си чакъ отъ *Елидже*, заради това по голѣмината си тя е първа слѣдъ тая на р. Мѣста. Третата група е *Гюмюрджинския Карлъкъ* (около 1900 метра) надъ града Гюмюрджине. Карлъкъ се съединява съ другата планинска група, наричана *Кумън-тепе* и помежду имъ не ги дѣли нѣкоя значителна долина, както първите, защото бассейнътъ на голѣмия вѣтрѣшень Ардинъ притокъ Соютлю-чай тукъ завива на югъ и стеснява областта на Бѣломорския бассейнъ. На изтокъ отъ Кумън-тепе е петата група, наричана *Шапкъна* планина. Отдѣла се отъ водите на р. *Караджа*, стариатъ *Траусъ*, която съ първите двѣ рѣки се втича въ Буру-голь. Шапкъна е продължение отъ голѣмата планинска областъ *Алмалъ-лагъ*, която лѣжи между Марица и Арда въ триъгълника, отдѣто Родопитѣ се завиватъ къмъ югъ за Бѣломорския брѣгъ. Въ тая завивка се намиратъ останалитѣ двѣ планински групи *Китка* и *Чаталъ-кая*. Приказватъ, че Китка надминава по височината си Гюмюрджинския Карлъкъ, който се счита за най-високъ отъ Южните Родопски склонове. Китка е широка планинска областъ съ забѣлѣжителни върхове: *Сарж-кая*, *Кикеля*, *Токмакъ-дагъ*,

покрити съ борови гори и богати съ минерали. Сръдната височина на южната Родопска верига не надминава 1200 метра, ала отдални върхове достигат до 1900 метра, както са Карлъкъ, Китка и Руяни.

Сръдната височина на равнината е около 50 метра надъ морската повърхност. Западнинът ѝ дълъг, Саръ-шабанско поле, е най-нисъкъ, а източниятъ по-високъ и по-хълмистъ. Равнината се пръсича съ малки рѣви, отъ които по-значителни съдълъ Мъста съ Скочанската рѣка, (*Върба*), *Куру чай*, *Караджа* и *Ялъмъл-дерес*, стариятъ *Стенасъ*. Саръ-шабанско и донъдълъ и Енидженско съ по-блестищи, особено около течението на Мъста и устието ѝ, дълъго изпълно е блата, покрити съ камъни и гори. Гюмюрджинско е по-сухо, и блатни мъста са рѣви. Морскиятъ бръгъ тъй сѫщо на източната половина е по-издигнатъ, по-стръменъ къмъ морето и на мъста образува малки рѣтове, а западнинът е по-нисъкъ и на много мъста съ пъсъчливи насыпи, та морето е плитко и може да се гази по на километър и повече отъ бръга къмъ вътръшността му. На много мъста и покрай самия морски бръгъ има хълтнатини, пълни съ вода, настоящи блата. Бръговата линия е неправилна, прави много връзвания въ сушата и обратно. Отъ това и малки заливи и заливи и носове, както що съ *Саръ-шабансъ* носъ, *Булустра*, *Фенеръ*, *Апостоли*, *Анатоли* и други. И въ това отношение западната половина отъ морския бръгъ е най-развита.

Отъ връзванията си морето образува три хубави и голъми заливи, отъ които *Казалскиятъ* е най-голъмиятъ и най-сгодниятъ, т. е. естествено по-развитъ, следъ него по голъмината си е *Портологостъ* или *Караагачъ*, както го назватъ тадѣва, и най-малкиятъ е *Кереметлика*. И трите съ въ западната част на равнината. Кереметлиятъ е малко заливче съ плитъкъ насыпенъ бръгъ и има значение само за съобщение съ острова Тасосъ. Послѣдниятъ пътъ е скалистъ, съ стръмни бръгове и съ подводни на около му скали, поради това между него и сушата съобщенията ставатъ само съ гемии, но плуването и съ тяхъ е доста опасно. Най-важенъ за равнината е Портологость, защото съвпада на срѣдата ѝ, при всичко че голъмитъ параходи не могатъ да доближатъ до бръгъ, а се спиратъ нѣщо на 2 и повече километра далечъ въ морето, та стоките и пътниците се прѣнасятъ съ лодки. Той е защитенъ отъ всички страни, освѣнъ отъ югъ, и може да побере десетки кораби. Отъ Портологость прѣзъ една тѣсна хълтнатина се промъква морето и образува тъй наречения Буру-гъль, който съ Портологость образува хоризонтално поставена буквата *и*. Съединителната ивица е тѣсна, плитка, та когато морето е спокойно и има отливъ, може да се гази съ конь. Прокаранъ е калдаръменъ путь, отъ страните му съ набити колове, за да показватъ на пътниците брова. Въ послѣдно време тукъ е построенъ мостъ, защото прѣзъ тая ивица минава шосето между града Гюмюрджине и Портологость, най-прѣкиятъ путь между двата важни търговски пункта.

Буру-гъоль, въ древность Бистонисъ, това е цѣло малко море въ сушата. Приказватъ, че неговото дълно едно време е било суша, която е съдържала седем къшли отъ паша по за нѣколко хиляди овце на едната. Нито голѣмината му по пространство, нито пъкъ дълбочината му точно се знаять, обаче за да се заобиколи пѣшъ, потребни сѫ най-малко 6 — 7 часа пѣтъ. Изъ неговитѣ води рибаратѣ кръстосватъ съ малки лодки, когато е сезонътъ за ловидба на риба, каквато изобилва тукъ. Едно прѣданіе у селянитѣ въ близкото Ялъмъл-кьой, прѣданіе разпространено и въ околността, казва, че отъ западния край едно време единъ полудивъ биволь се билъ научилъ да прѣплава гъоля и да влиза въ селското землище, дѣто правѣлъ много пакости изъ нивитѣ. Отъ това се вѣрва, че дълбочината му на всѣкїдѣ не е особено голѣма. На най-севѣрния край въ видъ на дѣга тѣкмо срѣщу селото Ялъмъл-кьой се намиратъ развалинитѣ на известната въ историата стара крѣпость *Периторъ*, наричана отъ околното население *Буру-кале*, възпѣвана и въ Родопитѣ като място, дѣто на времето си е воювалъ и погиналъ Родопскиятъ *Момчилъ юнакъ*¹⁾. Основитѣ откъмъ Буру-гъоль сѫ въ самия брѣгъ, и водитѣ плискать въ тѣхъ. Приказва се, че въ едно землетресение водата бликнала отъ морето, напълнила вгъбнатината и тѣй се образувалъ Буру-гъоль. Друго прѣданіе пѣтъ говори, че Буру-кале е било далечъ отъ морския брѣгъ. Въ крѣпостта живѣла една хубавица мома, рабата на която поискавъ единъ голѣменъ отъ града Александрия въ Египетъ. Родителитѣ ѝ му предложили условие, че ако доведе морето до крѣпостта и самъ съ гемия

¹⁾ Г. А. Иширковъ въ една прѣкрасна студия, обнародвана въ сп. „Български прѣгледъ“, год. II, книга 3, отъ 1895 год., взлага историчните извори за живота и дѣйността на Момчилъ войвода, възпѣванъ и у българитѣ, и у сърбите. Въ Родопитѣ е известна за сега слѣдната пѣсенъ за тоя българска легендаренъ юнакъ:

Пылæ пеае ф среае мбреа,
Ф среае мбреа на беа каменъ,
Хемъ ми пеае, хемъ кагува:

Пу турцеа щеа мор да стаае,
Пу хрестеа плези да плези,
Чи ми нѣма Мумчилъ 'унакъ,
Да разтвобри Буру-града,
Буру града, чоаркица-на,
Да нафлебозът хрестеа-нае,
Да ги турцеа ни плаенбоват.

Кайну си ми дума дума,
С коя дупадна Мумчилъ 'унакъ,
Дуближъ си ф побря града,
Дваш пучука, тряш пурука:

Маръ Раду, бѣла Раду,
Изнеси ми феанер борна,
Феанер борна, бтка'учел-нае,
Да растѣбрим, Буру-града,
Да нафлебозът хрестеа-нае,
Да хи турцеа ни плаенбоват.

дойде до стънитѣ, ще му дадатъ дъщеря си. Съ голѣмі молби Богу желанието му се изпънило и зелъ момата. Отъ плачината *Кара-олу тепе* са били прокарани водопроводни тръби, прѣзъ които овчарите лѣтно врѣме, когато овцетѣ били на паша, наливали млѣкото и то още прѣсно идвало въ калето. Наблизо къдѣ тѣснината въ Буру-гъоль се намира черквата *Св. Никола*, много почитана въ околността. Казватъ, че тя е построена възъ единъ изкуственъ насипъ отъ камъни и чакълъ всрѣдъ водите на гъоля. Сводоветѣ ѝ личатъ отъ брѣга, и на Никульденъ всички рибари се стичатъ тамъ съ приносите си на поклонение. Около черквата е околнеста сградица на два етажа по съ три стаи. Живѣтъ 1 — 2 калугери съ нѣколко слуги и принадлежи на Ватопедския мънастиръ въ Атонъ, дѣто се и прибира прихода. А приходи има доста както отъ приноси, тѣй и отъ опрѣдѣления отъ старо врѣме дѣлъ отъ наемателя на Буру гъольския далиянъ. Тоя дѣлъ състои отъ по 4 оки хлѣбъ, 4 оки риба, 1 ока дървено масло и 4 оки маслини за всѣки денъ, а когато има гости, и нѣщо повече.

Основитѣ и развалинитѣ на Буру-кале стоятъ и днесъ, и въ тѣхъ и около тѣхъ овчари и орачи често намиратъ стари римски и византийски монети, между които и такива на едноврѣмешни владѣтели на острова Тасосъ и стария градецъ Марония. Тъкмо покрай Буру-кале минава друго шосе, съ остатъци отъ старъ римски путь. То съединява града Гюмурджине прѣко

Рѣда си му бдрумона:

— Бреа Мумчиле^а, бреа де^амѣ^у,
За тѣбъ нѣма фе^анѣр борна,
Фе^анѣр борна, от^аучеане^а,
Е^а си ми ща сама утѣбрь,
Буру-гра^а, шеамшѣр порти,
Шуд'нѣаинца христѣане^а.
Ти са ходил^а ф друга гра^а,
Та са л'убил^а другу л'убе^а.

Мумчилу са гнѣаф дубилу,
Гнѣаф дубилу, сад^а гу бѣлу,
Бутна юнчез да раствори,
Да раствори Буру-гра^а,
Пак зафтобри, пак нимуж,
На трѣа^аен по^а кон прудума:

— Бреа Мумчиле^а, мой ступа^ане^а,
Буру са еа наградила.
Кобку-ну бе^а, бшеа волкуф.

Мумчилу са набал'нілу.
Набал'нілу, нажеалилу,
Та си бутна бѣраза юнса,
Та утѣда на край мѣреа
И на мѣреа жѣаллу дума:

— Мѣреа, мѣреа, Бѣалу мѣреа,
Ти си ма си искутилу,
Искутилу, исхрѣалилу,
Ти ще^а си ма и кѣрдосаш.

(Слушана отъ Дѣлъ Маркова, 1890 г. въ Устово).

прѣзъ равнината съ цвѣтущето до неоткогдѣ Енидже и прѣзъ Сарж шабанъ отива въ Кавала.

Климатътъ на тая чудесна ивица поле, може се каза, е близо при прѣдтропичентъ. На сѣверъ, изтокъ и западъ, като се заобикаля отъ планински вериги и изобщо отъ цѣлия планински лабиринтъ на Родопитѣ, равнината остава открита за южнитѣ топли и влажни вѣтрове, а запазена отъ сухитѣ и студени северни и донѣкали и северомизточни. Лѣтѣ става сила жега, и максималната температура често минава 40° Ц. на сѣнка, а зимата пъкъ досушъ липсва. Снѣгъ рѣдчиши вали, па и когато завали, повече отъ едно дененощие не се задържа. Поради това прѣзъ трите годишни врѣмена: пролѣтъ, зима и есенъ, равнината е покрита съ зеленина, която и лѣтѣ се запазва, ако нѣма продължителна суша. Обаче около блата и мочорнитѣ мѣста зеленината е вѣчна. Западната половина — Енидженско и Сарж шабанско, особено послѣдното — поради изобилинитѣ си блата и мочори, е съ нездравъ климатъ, който за планинските хора е почти смъртоносенъ. Трѣската е обикновена болестъ тукъ прѣзъ всичкото врѣме на годината, и е немислимъ да не боледува човѣкъ отъ нея. Все поради това и смъртността е голѣма, и растежътъ на населението е досушъ нищоженъ. Най-здравъ климатъ има източната половина, Гюмюрджинско, и покрай морскитѣ брѣгове. Това личи, както по заселеността и здравината на хората въ той край, тѣй и по това, че планинските жители безопасно гѣтуватъ тамъ. Напояването е добро: рѣки, рѣчки, извори, блата и кладенци има изобилино, ала водата е лоша за пиеене. Най-добра и чиста вода имать полите на планината и планинските рѣки.

Растителността въ тоя чародѣенъ катъ е и буйна, и разнообразна. На нѣкои мѣста се срѣщатъ голѣми комплекти гора съ всички почти видове листвени дървета, а най-много брѣсть, вѣрба, топола, дѣбъ и други. Обаче по-голѣмата частъ отъ равнината е гола отъ дървета, ала пъкъ покrita съ буйна и сочна трѣва. Двѣ значителни по пространство гори личатъ въ равнината, това сѫ Сарж-шабанскиятъ Коджа-орманъ, който заема около 60 хиляди декара голѣмина, и Имаретската гора въ Гюмюрджинско. Коджа-орманъ само паша съдѣржа за около 50 хиляди овце. Въ тѣхъ се намиратъ непроходими и невидѣли човѣшки кракъ мѣста, спущени отъ дѣствени гѣсталаци. Полите и ребрата на планините сѫ покрити съ дѣбъ, поради това тукъ се отгледватъ и огояватъ много кози, които сѫ извѣстни и по своята илѣчностъ, и по вкусното си мясо. Отъ плодовитите дървета изобилватъ ябълки, круши, череши, орѣхи, кестени, нарове, смокини и други, а въ източния Ѵгъль на равнината и крайморския брѣгъ растатъ въ голѣмо изобилие маслиневи дървета и дървото-паламудъ наричано, чито плодове се събиратъ и изнасятъ на добра цѣна въ странство за бояджийски потрѣби. Маслинитѣ пъкъ отъ Макри, извѣстни подъ името Мехренски, надминаватъ по вкусъ островитенските и мало-азийските.

Въ най-голъмо изобилие се раждатъ и всичките видове зърнени храни, а съ лохутя въ източната половина се върти и добра търговия. Лъзя не само въ равнината, а и въ всичките южни склонове чакъ до вододъла на Арда, а на изтокъ почти и въ цѣлите планини, вирѣтъ отлично. Гюмюрджинските вина намиратъ добра цѣна въ Смирна, Цариградъ и другадѣ. Източната половина е повече земедѣлска, житна страна, когато западната е скотовъдческа. Но най-бѣлѣжита е равнината съ своите хубави и широки паси, които отъ отколъшни времена сѫ спомогствали да се развие до голъми размѣри дребното скотовъдство както въ Родопите, тѣй и въ приполските градове и села.¹⁾ И днесъ, когато старото положение на работите е прѣтърпѣло не значителна, а рѣзка промѣна и въ тия мѣста, пакъ не сѫ рѣдкостъ беове и кехеи, които притежаватъ по 10-на и повече хиляди стада дребнъ добитъкъ, изключително овце.

Почвата е черновезъ, добре напоявана и съ солнни отайки, затова стопанитѣ въ повечето мѣста не кърмятъ добитъците си, а тука отхранваниятъ добитъкъ има рѣдко по вкусъ си мясо. Въ гористите мѣста пасатъ и зимѣ, и лѣтѣ пушнатъ изъ свобода съ стотини главъ едъръ добитъкъ, който безъ никакви грѣхи и надзоръ се храни и огоява. Стопанитѣ имъ ги познаватъ само по бѣлѣзитѣ — дамгите. Когато крава или биволица се отели, на малкото теле се нарѣзва ухото и му се удари дамга отъ страна на тѣлото, каквато е приета отъ стопанина му. Слѣдъ това го оставятъ свободно въ стадото и когато на стопанина стане нужда, заграждатъ полудивото стадо въ нѣкой катъ и ударятъ съ пушка, каквото и колкото добичета трѣбватъ. Тукашнитѣ говеда се отличаватъ по голъмината на ръста си и по огоеността. Развѣждатъ се крави, волове, биволици, камили, послѣдоватѣ най-много се употребяватъ въ Гюмюрджинско, а отъ товарнитѣ животни най-много има магарета и коне и само въ приполските и планинските мѣста и мулета. Дивечъ почти липсва, освенъ чакалътъ, който е много разпространенъ и който е единичнъ опасенъ неприятелъ на дребния добитъкъ.

Но всичко това е нищо прѣдъ другите богатства, съ които се слави той благодатенъ край. Три главни артикули донасятъ въ тоя малъкъ късъ земя милиони злато; това сѫ тютюнътъ, далиянитъ и солницитъ. Тютюневата култура е разпространена отъ морския брѣгъ, та чакъ до вододъла на Марица, то се казва по цѣлите Срѣдни и Южни Родопи, но най-доброкачественъ тютюнъ става въ приполските села и южните склонове. Това е прочутиятъ Енидженски тютюнъ, известенъ въ търговията подъ името турски, бахча тютюнъ. Годишно се произвежда срѣдно до 3 милиона оки, слушалъ съмъ търговци да казватъ, че достигало производството и до 5 милиона оки, съ стойностъ отъ единъ до

¹⁾ Вижъ за това цѣвуще скотовъдство статията на г. В. Дѣчовъ „Овцевъдството въ Срѣдните Родопи“ въ сп. „Родопски напрѣдъкъ“ т. год.

25 лева оката, и неговото количество систематично расте, защото почватъ да го обработватъ и въ най-далечните кътове въ Родопите. Всичкиятъ произведенъ тютюнъ се събира въ двата главни търговски пункта: Скека и Кавала, а напослѣдъкъ и Гюмюрджине. Прѣзъ 1899 година отъ Кавала и Скека е изнесенъ за 1 милионъ и нѣщо турски лири тютюнъ. Има села, които произвеждатъ годишно до 200 хиляди оки тютюнъ.

Солниците — тувлата — сѫ на едно място на изтокъ отъ Буру-гъоль между селата Фенеръ, Саксалъ, Палазъл и Марония въ мястността, наречана *Бейлиското крѣ*. Селата *Булатке* и *Чепелли* поминоватъ изключително отъ работене на солниците. Морската вода се отвежда въ приготвените за изпарения мяста, създѣ изпарението и кристализирането солта се конче и събира прѣзъ лѣтото на големи кучове, покриватъ се съ керемидени покриви и срѣдъ това прѣзъ всичкото време на годината се продава. Солниците сѫ монополъ на управлението на публичния отомански дългъ, и солта се продава по опредѣлена цѣна въ злато. Годишно се произвежда отъ 5 до 10 милиона оки соль. Работниците получаватъ за работата си въ солниците въ натура съ процентъ 10 %.

Далиянитѣ по продължение отъ Кавала до Марония сѫ 11, отъ които най-големиятъ е при Буру-гъоль. И тѣ сѫ държавни, и правителството ги дава подъ наемъ на разни бееве и гърци предприемачи съ средна стойност отъ по 1000 лири и нѣщо единия. Послѣдните пѣкъ ги прѣпродаватъ на втори, които ги експлоатиратъ. Устройството имъ, както и начинъ на ловене на рибата и приготвянето ѝ за проданъ, сѫ примитивни. Ако тѣ сѫ въ рабствѣ на една разумна властъ, то и доходътъ на държавата ще биде петъ пъти по-големъ; па и експлоатацията имъ и производството ще биде несравнено по големина, отколкото е сега. Количество на рибата зависи отъ времето, обаче, само Буру-гъоль годишно дава повече отъ 3 милиона оки. Лови се най-много шаранъ, бѣла риба, наречана *бурия*, змиорки, *сулани*, миди, ради и много други видове, и всичките тѣ се отличаватъ и по тѣстината си, и по несравнено добрия си вкусъ.¹⁾ Зимъ Бъломорската риба се разнася прѣсна чакъ до София, а лѣтъ се продова солена въ саламура или пушена. Тукашната риба се изнася по всички градове и села изъ Европейска и Азиатска Турция, въ Гърция и България. Въ послѣдно време търговски фирми чакъ отъ Италия сѫ почнали да закупватъ рибите, довеждатъ си и изкусни риболовци отъ тамъ, за да я консервиратъ по съвремененъ начинъ. Имало е случаи на такова изобилие ловидба, че по липса на сѫдове да се посоли, прибере и нареди, изхвър-

¹⁾ Въ Буру-гъоль още отъ една риба, наречана *меке*, водатъ единъ видъ хайзеръ, нареченъ *Азугутруху*, който се изнася за Цариградъ, Смирна, Атотъ и др., оцѣняващъ до 1 лира оката. Отъ една риба се изваждатъ най-много до 100 др., пресува се и се соли, че може да трае доста дълго време.

лили я обратно въ морето. Сезонът на ловидбата е отъ 15 Септември до 1 Мартъ, но се лови и прѣзъ останалото време.

Само по тѣзи три главни артикули може да се сѫди за неимовѣрните богатства на тоя непознатъ и малъкъ край, който прави износъ годишно почти за толкова, колкото износътъ на цѣла България.

Цѣлата равнина състои главно отъ пасбища и малко работна земя. Въ последните години обаче работната земя се увеличава на сѣмѣта на първата, поради заселването на много бѣжанци турци отъ България и островъ Критъ. Въ западната половина земята е повечето собственостъ на голѣми земевладѣлци — чифликчи бееве отъ Скеча, Енидже, Кавала и Гюмюрджине, а източната е повече собственостъ на населението тамъ. Чифликчиите продаватъ пашата на скотовъдци-кехеи отъ Родопитѣ и за кехайските-Родопски, и за своите стада, а колкото иматъ работна земя, даватъ я на изполица, или я работятъ сами съ ратай.

Населението собствено въ равнината е малочислено. Найдобрѣ е населена източната половина, а най-слабо — Саръ-шабанско. Голѣми и гъсти села се намиратъ по цѣлото продължение на полите въ Родопитѣ. Населението е смѣсено: турци, помаци, българи, гърци и цигани. Въ градовете има и евреи, ерменци, араци и малко европейци. Турцитѣ живѣятъ въ градовете и въ нѣкои други села изъ равнината. Помаците достигатъ до самите поли на Родопитѣ. Въ началото на Родопитѣ, дѣто р. Мѣста напушта планините, до известно място теже има турско население, известно съ името Чеченци, известни по разбойнически си нрави. Слѣдъ това турци има въ последните източни Родопски склонове въ планинската област на Алмалѣ-дагъ и донѣкадѣ въ Китка и Шапка. Изобщо помашката линия започва отъ Софула въ коритото на Марица, дѣржи вододѣлното било и достига до срѣдното Ардино течение, по-голѣмата част отъ което заедно и съ долното изпѣло съ населени съ турци съ примѣси тукъ тамъ и отъ българи. На изтокъ сѫ турцитѣ, а на западъ всичката останала част отъ Срѣдните, Южните, Западните и Севѣрните Родопи населението е помашко съ примѣси и отъ българи. По това се вижда, че отъ Одринъ по долината на Арда, както и по течението на Мѣста, т. е. по главните долини, е било прѣдприето колонизирането на Родопитѣ съ турски елементъ, който не е можалъ да отиде понататъкъ отъ днешните си прѣдѣли къмъ вѣтъшността имъ. За забѣлѣзване е още и това обстоятелство, че голѣма част отъ тия турски населенія въ Родопитѣ сѫ тѣй наричани като казаки, култьтъ и общаятъ на които сѫ доста интересни. Това сѫ единъ типъ отстѫпници отъ мюхамеданская религия въ родѣ на мюхамедани безвѣрници. Женитѣ у тѣхъ не се криятъ, ядатъ свинско мясо и пиятъ спиртни напитки, бракътъ е разслабенъ, мюхамеданскиятъ фанатизъмъ току-речи досущъ липсва къмъ другога вѣрите и сѫ поклонници на това философско начало, че задгро-

бенъ животъ нѣма, и всичко се състоми и свърмва на земния животъ. Самитъ турци прѣзиратъ къзълбашитѣ и отбѣгватъ сношения съ тѣхъ. Къзълбашитѣ сѫ дошли заедно съ другите турци отъ Мала Азия. Иньѣтъ сѫ миренъ и трудолюбивъ народъ, силно привързанъ къмъ стопанскиятѣ си занятия.

Другите турци помащатъ кавказъ *куйнари*, а българите ги назватъ *читачи* и *гаджели*. Българскиятѣ елементъ въ равнината е най-концентриранъ въ източната половина и въ източнитѣ Родопини склонове. Въ Гюмюрджинската кааза болшинството отъ населението ѝ е българско. Отъ тамъ започватъ редица български села, които, както въ планинитѣ, тѣй и по крайбрѣжието, отиватъ чакъ до устието на Марица. Тѣ съставляватъ една етнографска областъ съ свой битъ, обичаи и говоръ, но съ известна общностъ съ поселенията въ вътрѣшността на Родопите. Най-видни отлики въ говорътъ на Гюмюрджинските българи сѫ: липсата на Родопския тройственъ членъ при сѫществителнитѣ и прилагателнитѣ имена, но въ мѣстоменятията сѫ употребителни формитѣ *соя*, *ноя*, *сај*, *ная*, *сей*, *ней*, *тоя*, *тая*, *това*; вмѣсто Срѣдно-Родопското *о^а*, *ю^а* и *б* се чува *з^а* или тѣмно *а*, подобно на Рупския говоръ; Срѣдно-Родопскиятѣ дателенъ падежъ *темъ*, *семъ*, *немъ* — *юнацемъ* и пр. липсва, а се служи съ прѣдпозитѣ; употреблява се окончательното *шкомъ* въ дѣвѣпричастията — *ходешкомъ*, *стоешкомъ* и пр., употребителенъ е и стария инфинитифъ: *чутъ го е*, *видѣтъ го е*; въ числителнитѣ имена се чува *пендесеть*, *девендесеть* и пр., но въ други думи нѣма. Извѣстни свойщици се срѣщатъ и въ синтаксата, рѣчника и ударенията. Поминъкътъ имъ изключително състоми отъ земедѣлие и скотовъдство. Иматъ здраво, снажно и мускулесто тѣло и сѫ тѣрдѣ юначни хора. Националното съзнание въ послѣднитѣ години у тѣхъ е доста напрѣднало, но още не е усилено до тамъ, че да могатъ да отстояватъ на гръцкия елементъ въ градовете, който елементъ, макаръ и слабъ по численостъ, културно е несравнено по-силенъ и има надмошието въ всяка посока.¹⁾

Гърцитѣ се намиратъ въ градовете и въ нѣкои села въ равнината и крайбрѣжието, каквото ѝ сѫ *Маронин*, *Булустра*, *Искъй*, *Куникъй*, *Инели* и още нѣкои. Въ планинитѣ тѣ липсватъ досущъ, *Цо-голѣмата* частъ отъ гърцитѣ въ градовете, па донѣкадѣ и въ селата, сѫ гърчеещи българи, но прѣтопени вече

¹⁾ Възраждането на българщината въ Гюмюрджинско е започнало огъ 60-те години. Между 1960—65 години чрезъ усилена борба първо селото *Довансъ-асаръ* е изхвърлило гръцкия езикъ отъ училището и черквата, но до освобождението само нѣколко села го послѣдавали. Първътъ български учителъ е билъ нѣкога си Василъ Райковъ отъ с. *Болгарѣ-къй*, *Кешанско*. Наклеветенъ отъ гърцитѣ, той е билъ арестованъ и слѣдъ това избѣгалъ въ *Варненско*. Видни дѣйци по възраждането ѝ сѫ били Петко Каляновъ, Коста Турниковъ и други. Прѣзъ учебната 1893/94 година въ цѣлата Гюмюрджинска кааза е имало 7 малки първоначални училища съ 7 учителя и 397 ученика и ученички, прѣзъ 1899/900 уч. год. 13 училища малки и смѣсени съ 15 учители и учителки и 688 ученика и ученички.

въ гръцкия елементъ. Българското имъ потекло се издава отъ тѣхнитѣ собствени и прѣкорни имена, българизмитѣ въ езика и на много и отъ роднинскитѣ имъ връзки въ много български села и градовци. Чисти гърци има само въ старото село Марония, разположено на самия морски брѣгъ. Въ източната половина има нѣколко села и караманлии, езикътъ на които е чистъ турски, ала силно привързани къмъ гръцкия елементъ.

За забѣлѣзване е, че Родопските поселения казватъ на Гюмюрджинските българи канковци, на тия въ Скечанско — щочги, а на гърцитѣ въ селата — талалае, нѣкалѣ и искилие, когато послѣднитѣ казватъ на Родопцитѣ врангажие и дахлие. Турцитѣ, освѣнъ споменатитѣ по-горѣ къзълбashi, живѣятъ въ градоветѣ и селата изъ равнината. Най-много сѫ тѣ въ западната половина, и постепенно се увеличава тѣхното число отъ постояннис заселващи се тукъ бѣженци — турци. Въ града Гюмюрджине и Сарж-шабанъ тѣ сѫ болшинство отъ всички други народности взети вкупъ. Въ послѣдните години обаче изглежда, че богатитѣ единоврѣмешни турци — бееве постепенно орѣдаватъ; тѣхнитѣ наследници изнинватъ отъ рѣцетѣ си широките и родовити чифлици, и на мѣстата имъ се заселватъ турци — бѣжанци и съ това ги раздробяватъ на малки собствености. И въ градоветѣ се съглежда такъвъ регресъ: търговията и богатствата систематично прѣминаватъ въ рѣцетѣ на хитритѣ и способни за спекула гърци, цинцири, евреи и ерменци.

Циганитѣ сѫ прѣснати по цѣлата равнина и въ градоветѣ, и въ селата. Освѣнъ съ обикновенитѣ си занятия калайджийство, ковачество и др. такива, тѣ се занимаватъ и съ ратайство и говедарство по чифлицитѣ. Изповѣдатъ мохамеданская вѣра и се срѣщатъ у тѣхъ доста върли фанатици. Не липсватъ тукъ-тамъ и арапи, изостанали и заселени отъ врѣмето на послѣдната руско-турска война. Срѣщатъ се и доста арнаути, служещи като падари и надзиратели на имотитѣ у бееветѣ. Евреи и ерменци има само въ градоветѣ и пристанищата, но тѣ сѫ незначителни по число. Въ послѣдните години въ градоветѣ Кавала, Скеча и Гюмюрджине сѫ придошли и придъватъ и чужденци — европейци, отъ които едини сѫ служещи по желѣзнницата, а други по тютюневата промишленост.

Най-зли и опасни за българския елементъ сѫ арнаутитѣ и гърцитѣ, а слѣдъ тѣхъ турцитѣ и то особено прѣселниците изъ България. При все това въ турцитѣ бееве не липсватъ и благородни хора, които въ много случаи се застѫпватъ за българитѣ, които се обичатъ отъ тѣхъ за тѣхната честностъ и трѣзвостъ.

Административно равнината е раздѣлена на три каази, въ районитѣ на които влизатъ и частъ отъ южнитѣ склонове на Родопите. Това сѫ Сарж-шабанская кааза на западъ, Скечанская по срѣдата съ пристанището Порт-Логосъ и Гюмюрджинская на изтокъ. Каазалскитѣ имъ центрове сѫ градоветѣ Гюмюрджине, Скеча и незначителното село Сарж-шабанъ. Гюмюрджине е и санджакски центъръ на Гюмюрджинския санджакъ,

който обзema широкото пространство отъ българската граница на севъръ до Бъломорския бръгъ на югъ, и отъ течението на р. Мъста на западъ до склоновете на Алмалъ-дагъ и Китка на изтокъ. Санджакът е въ Одринския вилеятъ и се числи въ областта на Тракия, както географски, тъй и етнографски. Ду-
жовно Гюмюрджинският санджакъ съставя двѣ гръцки епархии, официално признавани отъ турското правителство и които още не сѫ се отказали отъ стремежа да държатъ по какъвъ и да е начинъ въ вѣдомството си и българите. Съдалища на митрополитът сѫ двата града Скеча и Гюмюрджине.

Съобщенията въ равнината сѫ добри. Градоветъ се свързватъ съ добри пасета както помежду си, тъй и съ пристанищата на морето, а желѣзницата, която прѣди нѣколко години се про-
кара покрай полетъ на Родопите и свърза равнината съ Солунъ-
Цариградъ, усилъ търговията на тая крайно богата и производи-
телна страна. Лоши сѫ пътищата само въ планините, обаче тур-
ското правителство въ послѣдните нѣколко години проявява усилия
да прокара добри коларски и прѣки пътища въ ватрѣш-
ността на Родопите и свърже пограничните пунктове съ тия въ
равнината. И тая работа отива успѣшно и бързо, благодарение че
Родопите естествено сѫ съобщителни и не прѣставятъ такива
несгоди, както други планински области.

Но равнината, както и цѣлите Родопи, особено южните имъ
склонове, прѣставляватъ и голѣмъ наученъ интересъ и въ битово
и археологично отношение. Цѣлата равнина е усъвѣдена съ стари
могили и остатъци на стари римски пътища и крѣпости и други
подобни находки. Тъй напр. край града Скеча личатъ развалините
на стара крѣпость, край Гюмюрджине е известната *Месине калеси*,
стария *Мосинополис*, при селото *Ходжиларъ* при р. Мъста, при се-
лото *Куллемъз*, Гюмюрджинско, при Марония и много други. Езикътъ,
животътъ и обичаите пъкъ на помаците въ тия места сѫ още
до-цѣнни и важни за изучаване. Всичко това за сега е покрито съ
едно тъмно було, което чака своя сгоденъ моментъ и вѣща научна
ръка да го отбули и открие цѣнни за науката работи, а особено
за тъмното минало на тая страна.

IV.

Градътъ Скеча, изглѣдъ и ватрѣшната му обстановка. — Ношуване. —
Тютюноватъ магазини и търговията му. — Мѣстоположение и околността на
Скеча. — Гръцкиятъ и българскиятъ елементъ въ града и борбата по между
имъ. — Значението и бдението на Скеча и нашите отечествени интереси въ
този край.

Слѣнцето току-що скриваше своя ослѣпителенъ дискъ тамъ
нѣкадъ на западъ задъ скалистия Боздагъ, когато ний залѣзвахме въ
първите улички на Скеча. Това бѣше най-горната, най-крайната
още въ планината частъ на града. Къщите тукъ сѫ малки, полу-
дървени, полукаменни, съ тѣсни дворчета, току-речи сгушени една
въ друга, нахвърлени нѣкакъ си небрѣжно, безъ симетрия по ре-

брото на склона, ала пъкъ варосани, боядисани, спретнати и чисти. По прозорци, балкони, стълби и дворчета гледате пъстро и грижливо наредени саксии съ пъзвали вече южни цветя, лимони, портокали, нарове, смокини и др. По пътните врата и по прозорците се виждатъ жени, моми и дѣца съ пъстра прѣмѣна, наизлѣвали да се любуватъ на чудната южна пролѣтна вечеръ. Уличните сѫ тѣсни, кривулчести, до една постлани съ калдаръмъ отъ бѣлъ варовникъ, който лъзга крашата ви и лъши като сребро. Тѣ сѫ чисти, гаче ли току-що пометени, явление досущъ рѣдко въ турските градове.

Още при първото стапване въ града въсъ ви оглушава големъ шумъ отъ движението на товарни добитъци и кола, глычка на хора, удари отъ занаятчийски сѣчива, а около града отъ звѣнци и блѣне на стада. На всѣка стапка вий срѣщате и отминавате натоварени коне и мулета, едни влизатъ, други излизатъ по разни направления отъ града. Всичко това очудва пътника, който за пръвъ пътъ идва тукъ и още на пръвъ погледъ той чувствува, че влиза въ място, дѣто съществува едно видимо благосъстояние, плодъ на голѣма производителност и развита търговия.

Слѣдъ изминаването на нѣколко закривени улици, които лежатъ полегато надолѣ, най-чо слѣвъ встапвате въ центра на града, дѣто е главната чаршия и пазарното място. Тукъ улиците сѫ по широки и донѣкадѣ по-прави, а отгорѣ на това и много оживени. Та ний влизахме въ града тѣкмо въ това време, когато всички работници отъ тютюневитъ маази току-що напуштаха своята дневна работа. Човѣкъ просто се чуди на това масово движение отъ хора, що пъплятъ като орлякъ изъ чаршията, смѣятъ се, говорятъ, тънианикатъ и се губятъ изъ кафенета, кръчми, гостилиници и ханища. Вслушвате се въ тая гъста масса отъ хора и ви една чужда дума не чувате, освѣнъ звучната родна българска речь, а при това знаете, че сте въ гръцко-турски градъ. Взорите се въ тия, пансиони, малко възжълти и суханави физиономии и виждате родни, весели, засмѣни и доволни отъ положението си хора съ свойтъ селски носии, които пъкъ издаватъ още отъ срѣща тѣхните родни покраини.

Слѣзохме въ ханътъ на познатъ човѣкъ; това бѣ Фроню Пашмаклийски, по произхождание цинцаринъ, а по душа типично грѣкъ. Той бѣ вече настарѣлъ човѣкъ, съ прошарени бѣли косми, съ малки сини и лукави очи, здравъ, но съ подута и изтощена физиономия. Дѣлги години Фроню бѣ прѣкараль въ Шашмакли, познаваше цѣлата Ахъ-челебийска кааза, на и него познаваше мало и голѣмо тамъ. До освободителната война той бѣ стълпътъ на грѣцизма въ Ахъ-челеби, а прѣзъ годините 1876-77 той бѣ оставилъ не добри възпоминания между българското население въ той край. Работата състоеше въ слѣдното обстоятелство: прѣзъ време на най-голѣмия разгаръ на руско-турската война, турското правителство наложи на Ахъ-челебийските български села около 2000 товарни добитъци съ 500 души хора *мекере* — ангaria за прѣкарване

припаси и муниции въ главните военни пунктове. Фроню бѣ въ комисията, която налагаше, избираше и събираще добитъците и съ това намѣри моментъ лесно да вербува гърци. Всѣки, който отиде при него и се запишеше за вѣренъ на елинизма, Фроню го освобождаваше отъ всѣкаква ангария. Но въпрѣки всичко това, сполуката му бѣ досущъ ненужна: Ахъ-челебийци приеха да понесатъ всичко въ тия критични врѣмена, но не жертвуваха народността си. Помна, че само селото Устово тогава даде 320 коня и мулета съ 80 души хора, отъ които само нѣколцина се върнаха живи. Конетъ се земаха по изборъ, и най-малкото, че се искаше и земаше и отъ най-бѣдния стопанинъ, бѣ половина отъ стойността на единъ конь или муле, или пъкъ самъ да иде, а имаше хора, отъ които се зеха по 2—5 и до 18 товарни добитъци. Но не бѣше само това: българското население трѣбваше да даде и още нѣколко хиляди чифта ошити калцуни, толкова царвули, аби, пари, а най-подиръ и окончателно да се ограбятъ нѣколко села, които попаднаха по пътя на бѣгащата и развилинѣла Сюлейманъ пашова ордия, която трѣсѣше спасение прѣзъ Родопите, слѣдъ прѣсичане пътя ѝ при Хърманли отъ побѣдоноснѣ руски войски. Слѣдъ освобождението пъктъ Фроню се заявяде съ нѣкои отъ помашките голѣмци, и тая му крамола костува доста скъпо: изгуби всичкото си материално състояние, и потъналъ въ дѣлгове и мизерия, прокудисе въ Скеча, дѣто Скечанските гръцки патриоти му помогнаха да се залови и вади прѣхраната си въ ханджийка.

Ханѣтъ на Фроня бѣ както и всички такива въ турските градове ханища за обикновени кираджии и пътници: отпредъ на лицето кръчма и до нея голѣми порти, прѣзъ които свободно влиза кала и натоварени добитъци. Дворъ не много широкъ, постланъ съ калдъръмъ, нечистъ и по краищата съ купчини торъ. На около на единъ етажъ наредени малки стаички, тѣмни, опушени, прашни и мръсни, а срѣщо тѣхъ на другата страна голѣмъ оборъ за добитъци и плѣвникъ отгорѣ. Слѣзокме отъ конетъ, свалихме багажа си, присрѣщна ни и киръ Фроню, който самъ привѣръ и внесе вѣщите въ стайнѣ. Ний посѣднахме въ кръчмата да си починемъ. Единиятъ отъ моите другари бѣ добъръ гастрономъ, отъ дѣтинство още се скиталъ изъ островите и Малоазиатските бѣлгове и върълъ любителъ на рибени ядива. Първата му работа бѣ да поръчка на Фроня да приготви гивечъ за вечеря съ прѣсна Бѣломорска риба, три оки бѫбота¹⁾ и една бѣклица Самоско бѣло вино. Отъ вѣнъ се вече сирачаваше, затова другарътъ ми слѣдъ тая важна поръчка каза, че има врѣме още отъ вечерята да си свѣрши и друга работа: да отиде при търговеца си и приготви два товара едно друго за бакалницата си въ село, утринята да ги ирати рано съ кираджийтъ обратно, та прѣзъ деня свободно да обиколимъ и видимъ града, защото привечеръ ни прѣд-

¹⁾ Бѫбота е единъ видъ цита отъ царевично брашно, печена въ голѣми тави въ фурната. Тя замества хлѣба на бѣдната и средна класи, а особено е любима отъ помашките. Въ Скеча умѣятъ да я приготвяватъ много вкусно.

стоеше пътъ за Порто-Логосъ и оттамъ прѣзъ Буру-гъоль за кънглата на тоя кехал, отъ когото щѣше да се купува вѣна.

Излѣзохме. Азъ имахъ единъ познатъ Дарждерецъ — абаджия, когото сварихъ въ дюкяна си прѣди да е затворилъ, а другаръти ми литна изъ чаршията да се справя съ своите бакалии. Чаршията бѣ вече освѣтлена отъ фенерите и ламбите изъ дюкянни, кръчми и кафенета; по небото вече блѣщукаха звѣздитѣ, а врѣмето бѣ тѣй топло и тихо, да се не насиша човѣкъ. Шумътъ не прѣсичаше. Отъ нѣкои кафенета — кръчми се чуваха хубави български мелодии и звучни родни пѣсни отъ развеселили компании, тютюневи работници. Това ни разчувствува, и ний си мислѣхме, че сме въ български градъ, въ родна срѣдѣа. Слѣдъ три часа се прибрахме въ ханътъ и почнахме да се сражаваме съ Бѣломорската прѣсна и вкусна бѣла риба въ гивечи и Скечанска бубота, а слѣдъ като изсушихме и бѣклицата съ пивкото Самоско вино, моите другари оглушиха киръ Фроньовото ханче съ:

Тунеа леа, бѣлну ли ти ea,
Тунеа леа, жѣлну ли ти ea,
Как соа ^{еа} Кѣл'у заглавил
На Искѣч'уска гееркѣне?

Но ето слѣдъ малко чуха се и отъ съсѣдната стая кършни помашки гласове на нашите съпѣтници помаци:

Бреа ч'уди ли стеа, еайл нѣ,
Кеанѣа еа нобу станалу
Фаф Смеалѣан сѣлу галѣаму:
Мама еа мама радила,
Ф алеан еа месн'дил' павила,
Леатва хи л'ул'ка стбрила,
Жѣлна хи пѣснеа запѣала:
„Н'банни ми, н'банни, дѣашеарку,
Галѣамка да ми нарастеш,
Да са преач'уеаш, преадумаш

Наскоро отъ друга стая пѣкъ рука гърлеста Чокманска гайда и ето, че екна цѣлото хънче. Разчувствува се и киръ Фронъ, спомни си и той млади години, прѣварани въ Ахъ-челеби, донесе втора бѣклица да ни почерпи и отъ себе си и най-послѣ люшна се и хорото на двора, и по голѣмата частъ отъ нощта незабѣлѣзано литна.

Утринята, макаръ и изнурени и кѣпнали, дѣто рекать, отъ двудневенъ ходъ на конь и разгуляването прѣзъ вечерята, салепчи, халваджии и симитчи съ своите страни и монотонни гласове изъ всички улици на града ни събудиха още въ зори. Нѣмаше какво, станахме и право у киръ Фроня въ кафенето. Слѣдъ утренното кафе и нѣкоя и друга приказка по снощи гулай, другаритѣ ми свѣршиха работата си по повръщане обратно кираджийтѣ и излѣзохме изъ града.

Градът пакът тъй шуменъ, многолюденъ и оживенъ. Чаршията и отъ двѣтъ си страни е цѣла редица отъ дюкянни, кръчми, кафенета, магазини, работилници на всевъзможни занаятчии, — всичко това едно въ друго размѣсено безъ редъ и симетричностъ, чиста ориенталска картина. До нѣкоя голѣма, каменна и масивна мааза, съ желѣзна врата и прозорци, натѣпана съ разнообразни манифактурни стоки, гледашъ прилѣпнато старо, опушено и дрипаво дървено дюкянче, работилница на семерджия. По-нататъкъ пъкъ до нѣкое турско полуутворено кафе, съ дѣсчени пейки, постлани съ рогозки, съ насѣдали кунчини турци, които тихо, мълчаливо пушатъ наргилета и пиятъ въ голѣми турски чаши кафе, се чува тежкиятъ и звѣнливъ ударъ на петь шестъ мѣдникари-работници съ мургави лица, насѣдали на редица надъ дебели дѣнери за столове, изтѣняватъ листови мѣдни площи, свиватъ ги на всевъзможни форми и отъ жилеститѣ имъ раже излизатъ разни видове мѣдни сѫдове. Влѣзешъ въ нѣкоя бакалница, на срѣща ти любезно те изглежда вѣкъ мазенъ грѣкъ съ полоена прѣстилка, вѣзувани рѣкави и съ сини лукави очи приветливо те кани: „ориците, кирие, ти еревисъ, ти агапати?“ (Заповѣдайте, господине, какво искате, какво обичате?). А наоколо дюкянчето натѣпкано като судюкъ съ качета маслини, риби, тенжери зейтинъ, човали орисъ, захаръ, кафе и разни други колониални произведения. На всѣкаждѣ гледашъ движения на хора и добитъци, движатъ се на самъ на тамъ, приказватъ, носятъ, разнасятъ, пазаруватъ, работятъ, бѣрзатъ и всички заняти съ каква и да е работа, доволни, гаче ли една мисъль вѣлнува постоянно всѣкого: дневната му работа за своя наслѣдъ хлѣбъ. Ни единъ празентъ скиталецъ, лѣнивецъ, денгубецъ нѣма да срѣщнете тукъ, а това именно очудва пътника. А хора разни личатъ по своите носии и, когато се вслушате по-близко и по тѣхния говоръ, който впрочемъ прѣбладающъ е българския, прѣнасяте се неволно въ разнитѣ родни ежтове изъ българската земя.

При всичко, че повече отъ половината на града е населенъ съ турци, но такива рѣдко се мѣркатъ въ чаршията. Та асъ турчипътъ и не обича шумъ и работа. Него, както и всѣкаждѣ другадѣ, ще видишъ чиновникъ, бръснаръ, саракъ, кафеджия, или пъкъ въ нѣкое малко дюкянче продавачъ на тютюнъ и цигареви книги, свилъ крака, умисленъ, меланхоличенъ, пуши цигара, пие кафе и чака клиенти. Обаче за Скеча има въ той случай и известни изключения. Отъ лѣвия брѣгъ на рѣката има цѣла чаршия съ дюкянни и работилници чисто турски. Тукъ само виждашъ движения почти само на турци. Това е прочутиятъ Скечански табашки кварталъ, и табашкото съсловие тукъ е въ завидно положение и играе видна роля и въ всичкия ходъ на обществените работи въ града.

Тютюневите мази се намиратъ на южния край на града въ равнината и отъ двѣтъ страни на шосето, що излиза отъ Скеча за Портото-Логосъ. Тѣ сѫ грамадни каменни сгради, съ желѣзни врата и прозорци, повечето съ сводове, тоже каменни, и съ широки отдѣле-

ния вътре, дъто могатъ да се побиратъ стотини работници и хиляди денкове тютюнъ. Работниците се казватъ *парчеджии*, на които специалната работа е да сортиратъ листо по листо тютюна на неговите качества и го приготвятъ за износъ. Тък съм всички българи изъ Родопските покраини и наадали 5 %, въ тъхъ се сръщатъ турци и гърци. Получаватъ добро възнаграждение: първоначалниятъ работникъ зема $\frac{1}{4}$ отъ бъло меджидие надница, а на опитния и дългогодишъ сортировачъ надницата достига и 2 бъли меджидии, т. е. около 9 лева. На денъ единъ работникъ може да сортирова и нареди отъ 2 до 12 оки тютюнъ. Сръдно число въ Скеча се намиратъ работници по тютюна около 2 хиляди души, ала прѣзъ зимните мѣсеси достига числото имъ и до 10 хиляди души.

Тютюневите маази съ на брой около 60, отъ които гайголъмата е на турската *режия*, въ която постоянно работятъ отъ 500 до 1500 работника. Режията има монопола вътре въ държавата, и тя освѣнъ голъмия износъ, що прави, продава и вътре и прибира облогътъ отъ производството. Слѣдъ на нея маазата на известната Солунска търговска каща Братия Алатини, които годишно изнася около единъ милионъ оки тютюнъ. Всички други останали маази съ на гърци, има по нѣколко на цинцари и турци и само двѣ незначителни на българи. Стотини добитъци и кола ежедневно пъплятъ около тъхъ, единъ докарватъ, а други изкарватъ денкове тютюнъ.

Скеча или *Искеча* го назоваватъ турцитъ и българитъ, *Есанти* — гърцитъ, а околните му помашки села го именуватъ и днесъ *Дарево*. Селяните пъкъ отъ с. Еникьой го наричатъ *Кисатъе*. Той е старо поселище, ала, освѣнъ мънастирите около него и старатите развалини на стара крѣстъ надъ него въ ребрата на Руенъ, други старинни остатъци нѣма, или по-добре не се знае да ли съществуватъ такива днесъ. Скеча за сега брои около 3200 къщи съ едно постоянно население около 20 хиляди жители плюсъ нѣколко хиляди проходящи, които достигатъ по нѣкога и на повече отъ 12 хиляди. Разположенъ е въ самото ущеле на Скечанска рѣка, и една частъ отъ града, най-старата, е въ самия спускове на двѣтъ планински ребра. Рѣката минава прѣзъ самата срѣда на града и го дѣли на двѣ части: источна по-малка и западна по-голяма. Градътъ по настоящемъ избѣгва къмъ западната страна, която бързо се увеличава и тамъ съ главната чаршия, тютюневите маази и желѣзопътната станция. Населението състои отъ турци, гърци и българи, по малко евреи, ерменци, цигани и други народности, между които и по нѣколко чужденци. Освѣнъ работниците тютюневи и всички други по-дребни занаяти съ въ рѣнетъ на българи, каквото семерджии, мѣдники, зидари, шивачи и пр. При това българи съ и овчарите и повечето отъ слугите при беевете. Обаче на постоянно мѣстожителство едва ли се начитатъ около 300 български сѣмейства, които току-речи се обезличватъ всрѣдъ задушната грѣшка атмосфера. Тукъ се сръщатъ всѣкидневно хора отъ всички кътове на Родопите, отъ Одринско, Македония, Цариградъ, Малоазийските бръгове и островите.

Гърцитѣ иматъ надмошнѣ въ всячко: 8 десети отъ търговицата е въ тѣхни рѣце; капитали, обществено положение, културно ста-
новище и пр. е тѣхно. Тѣ иматъ нѣколко първоначални училища,
едно дѣвическо класно и една мажка прогимназия. Издѣржатъ се
прѣвъзходно отъ завѣщания, доброволни пожертвуванія и отъ чер-
ковнитѣ приходи. А послѣдните сѫ внушителни, защото бѣлгаритѣ
работници, занаятчи, овчари и др., що сѫ отъ Родопските по-
краини, сѫ познати по свойте религиозни чувства, и тѣ всѣкога
пълнѣтъ гръцките церкви, като нѣматъ своя. Освѣнъ това, гърцитѣ
иматъ аптеки, доктори, юзовати, сиропиталище и добра интели-
генция. Синоветѣ на всички по-заможни гърци завѣршаватъ срѣда,
висше и специално образование въ Гърция и отъ тамъ се връщатъ
ярки защищници на своята нація и култура. Гърцитѣ иматъ петъ цер-
кви, богато украсени; тѣ сѫ св. Георги, св. Спасъ, св. Богородица, ми-
трополитската св. Никола и друга въ махалата, наречана Кавакѣтъ.
На разстояние по ча $\frac{1}{2}$ часъ отъ града въ ребрата на планината
има и три богати мънастири: св. Архангелъ, Успѣніе и св. Бого-
родица. За постѣдния се приказва, че е съграденъ на врѣмето си
отъ двама братия овчари бѣлгари извѣтѣшността на Родопите.
Единъ Даридерецъ ме увѣряваше, че и днесъ билъ запазенъ бѣл-
гарски му надписъ надъ входните врати. Приказва се още, че въ
той мънастир имало цѣлия комплектъ пергаментни церковно-
славянски книги, ала гърцитѣ калугери или сѫ ги унищожили,
или ги криятъ отъ чуждо око.

Разположението и на трите мънастири е чудесно; кацнали
сѫ всрѣдъ разкошни и кичести малки сѣдовинки, съ открыти
широкъ хоризонтъ. Изгледътъ отъ тѣхъ е просто вълшебенъ: прѣдъ
тѣхъ е простната цѣлата равнина съ безкрайната сребристата по-
връхностъ на Бѣлото море, които омайватъ погледа и унисатъ
чувствата. Въ тѣзи мънастири Скочанска аристокрация прѣкарва
лѣтнитѣ горѣщини.

Скоча е сѣдалище на митрополитъ. Скочанска епархия
обема Ахъ-челебийската и Скочанска каази, града Кавала и 4 села
отъ Сѣрската кааза. Цѣлата епархия брои 5001 бѣлгарски кѫщи,
отъ които 166 патриаршисти (въ селата Еникѣй, Скочанско, и
Райково, Ахъ-челебийско); гръцки кѫщи сѫ 2225 и влашки 20.
По духовно вѣдомство въ Скочанска кааза бѣлгари екзархи
има 740 кѫщи, въ които влизатъ двѣтѣ бѣлгарски села Габрово и
Еникѣй отъ сѫщата кааза; 4085 кѫщи въ Ахъ-челебийската кааза
и 20 въ града Кавала. Гръцки кѫщи и патриаршисти вълизатъ:
въ г. Кавала 500, четириетѣ Сѣрски села 510, Райково и Еникѣй
166 и града Скоча съ 4 гръцки села 1049, всичко 2245 кѫщи
заедно съ влашките 20¹⁾. Отъ това се вижда, че бѣлгаритѣ въ
тая епархия, въпрѣки всички лоши за тѣхъ условия, надминаватъ
гръцките два пати и нѣщо, обаче тѣ сѫ прѣнати, материално и

¹⁾ Вижъ ст. „Бѣлгарското церковно-училищно дѣло въ виденитетъ, Ксан-
тийска епархия“ въ Цѣрковенъ вѣстникъ, бр. 26, стр. 6 отъ 22 септемврий,
1900 година.

обществено злѣ поставени, поради това и сравнително много слаби, когато икономичната и културна сила почти изцѣло е въ ръцетѣ на гърцитѣ. Послѣднитѣ, както и всички гърци, съ всевъзможни срѣдства се стремятъ да запазятъ своето надмошie. Тѣ сѫ хитри, лукави, надменни и опасни врагове на всичко българско. Особено за града Скеча тѣ съ всички сили гледатъ да го запазятъ отъ българитѣ, въ които тѣ съзиратъ бѫдещата си опасност. И до днесъ тѣ сѫ сполучили въ стремежа си. Още отъ 1885 година българитѣ си сѫ припечали мѣсто за черква по единъ скрить начинъ. Щомъ обаче се научаватъ гърцитѣ, единъ богатъ гръцъ на свои срѣдства въ разстояние на нѣколко мѣседа само построява до българското мѣсто гръцка черква и съ това прѣсича намѣренiето на българитѣ. Екзархията цѣли 15 години вече се труdi да отвори единъ параклисъ български и българско училище и до днесъ неможа да сполучи. Параклисътъ на нѣколко пъти е ограбванъ отъ гърцитѣ, свещеникътъ изгонванъ, а за училище и дума не може да става. Правителството иска да му прѣставяятъ желанието си 50 български сѣмейства, които да сѫ зачисленi като граждани на града, обаче градските власти не издаватъ такива удостовѣрения нито на единъ българинъ, при всичко, че отъ 30-на години въ града има на постоянно мѣстожителство 300 чисто български сѣмейства съ свои недвижими имоти и пр. Въ послѣднитѣ петъ шестъ години българитѣ въ Скеча сѫ изложени на голѣми гонения отъ страна на гърцитѣ. Въ тютюневитѣ маззи вече недопушкатъ българи работници, а довеждатъ такива чакъ отъ Мала Азия и островите.

Скеча до прѣди 30 — 40 години е билъ незначителна паланка съ съвсѣмъ слаба търговия и бѣдно население. Главенъ търговски центъръ е билъ Енидже, 10 километра на югъ отъ Скеча на пътя за Порт-Логосъ въ равнината. Тютюневата търговия е била централизирана тогава тамъ. Loшиятъ климатъ и разширението на тютюневото производство и въ влѣтността на Родопите е дало прѣдимство на Скеча, който постепенно и бѣрзо е отнелъ отъ Енидже всичката моцъ. Днесъ Енидже е досущъ западнала паланка, съ празни и закапали сгради и буренягали и пусти улици. Едва наброява около 300 сѣмейства жители турци, гърци и цигани. Еднѣжъ въ седмицата тамъ става незначителенъ пазарь, който прави да се мѣрка по нѣкой и другъ вѣнкашенъ човѣкъ.

Но Скеча изеднѣжъ се издигна слѣдъ Съединението, слѣдъ митнитѣ прѣгради между България и Турция. Влѣтностните Родопски покраини Кърджали, Иридере, Дарѣ-дере, Ахъ-челеби, Дойленската кааза и Неврокопско, на които пазарнитѣ пунктове бѣха Хасково, Станимака, Пловдивъ и Пазарджикъ, сега сѫ досущъ отнети отъ Скеча, и послѣднитъ е единствениятъ тѣмъ доставчикъ на всички колониални и манифактурни стоки, па и зърнени храни. Всѣка сѫбота тукъ става рѣдъкъ по многолюдността си пазарь. Прокарването пъкъ желѣзнницата отъ Солунъ за Цариградъ прѣзъ Бѣломорската равнина, на която главна станция е Скеча, още по-вече оживи тоя градъ, комуто прѣстои още по-свѣтло бѫдеще.

Това бързо разширяване своя търговско-икономиченъ развой и новитѣ условия, поради които отъ Скеча се създаде единствено тържище за пѣлото пространство отъ нашата граница до Бѣломорския брѣгъ, извика и друго едно явление, твърдѣ утѣшително за нась. Въ послѣдните години много българи изъ разнитѣ Родопски покраини си закупватъ мѣста, строятъ сгради и се установяватъ на постоянно мѣстожителство въ Скеча, а тоя путь е най-сигурниятъ и заслужва всѣко наскърдчение, защото по тия начинъ българскиятъ елементъ ще се подсили, уякчи и въ недалечно бѫдеще ще си извоюва своето мѣсто, което му сепада тукъ. Нѣкои наши хора мислятъ за добрѣ, българското население изъ Родопите, на което поминъчното положение се доста влоши въ послѣдните десетина години, да се прѣселва отсамъ въ Бѣлгария изъ равнинитѣ. Това е едно заблуждение, което не трѣбва по никакъ начинъ да се допушта. Нашиятъ елементъ въ Родопите до Бѣломорския брѣгъ заема второ мѣсто слѣдъ турцитѣ и помацитѣ, а на трето идатъ гърцитѣ. Меншество е той само въ градовете Скеча, Гюмюрджине и Кавала, които сѫ главнитѣ икономични, торговски и културни центрове, дѣто надмощието е въ рѣцетѣ на гърцитѣ. И намъ се налага и отечественъ и държавниченъ дѣлъ да подсилимъ българскиятъ елементъ тукъ при нашите *най-близки и най-чисти други* въ *Бѣлото море*. А такова подсиливане не само че при всѣки удобенъ моментъ трѣбва да подкрепимъ, но ако и никъде да не сѫществуваше, ний трѣбва да го създадемъ, както и по какъвто начинъ можемъ. Ето защо ний считаме, че нашето правителство прѣзъ 1898 година допустна една грѣшка, като откри едно търговско агенцство понаaprѣдъ въ Кавала, послѣ го мѣсти ужъ въ Драма и най-сетне съвсѣмъ го закри, когато трѣбваше твърдо да го установи въ Скеча или въ санджакския градъ Гюмюрджине. Друга непоправима грѣшка бѣха и нашите четнишки движения въ тия злѣ поставени и не удобни за такива акции мѣста. На исконитѣ наши врагове — гърцитѣ, се улесни задачата, и тѣ съвсички свойствени тѣмъ срѣдства сѫ се запрѣтнали да доунищожатъ българскиятъ елементъ въ тоя изоставенъ отъ всички и отъ всѣкадѣ нашъ край.

V.

Напуштане града Скеча. — [Скечанскиятъ гробища. — Гледка въ полето. — Овчари. — Ношуваие въ Бѣломорската равнина — Чакалитѣ. — Запустяванетъ градец Ендже. — Морскиятъ брѣгъ. — При Родопските рибари. — Бѣломорското риболовство. — Нощна рибна ловията. — Пристанището Порто Логост. — Въ мѣстността Кереусъ при Буру-гъоль. — На гости у скотовъдѣцъ Шоно кехая. — Послѣдни епичатления за Бѣломорската равнина.

Слѣнцето току-що бѣрзаше да се скрие на западъ задъ мѣглиния силуетъ на Бозъ-дагъ, когато азъ съ четиримата си другари, между които двама помаци-киреджии, напушахме града Скеча. При свѣршена на пролѣтъта, а тя е тукъ само прѣзъ мартъ и априлий, храната за добитъка току-речи е привършена, па затова и скажичка въ градовете и селата. Та не само че ний

щѣхме да направимъ икономия отъ по нѣколько гроша, ами искахме да намалимъ и пъти си за утрешния денъ и избѣгнемъ дневния нещъ, който е доста чувствителенъ изъ полето, макаръ че бѣше още априлий мѣсецъ. Затова именно бѣхме и рѣшили да нощуваме единъ часъ далече отъ града. А отгорѣ на всичко това, право да си кажемъ, намъ се видѣ и грѣшно да се въвирате за повече въ кирлиния и задушливъ ханъ на киръ Фроня, когато имахме чудесно ясна пролѣтна нощъ съ такова омайно южно небе изъ гиздавата Бѣломорска равнина, която се намираше въ разцвѣта на своята пролѣтна прѣмѣна.

Кашитѣ и другите сгради на южната частъ отъ града сѫ ново построени и разредени, и тепърва Скеча се разширява къмъ полето. Най-многото сгради сѫ отъ двѣтѣ страни на шосето, що води за пристанището Порто-Логосъ. Шосето е широко, право и добро; по него денъ и нощъ пъплятъ добитъци и коля и поради това е по-безопасно за пѫтуване и нощуване около него, както това не може да биде другадѣ изъ тия мѣста. Изглеждахме по слѣдните солидни и широки постройки на тютюневитѣ мази, кипящи и вънъ и вътре съ хора и животъ. Взирахме се и въ чудесната гледка на покритата съ зелена чостеля равнина, що се откриваше въ цѣлото си величие предъ насъ, и погледътъ далечъ се губеше въ недогледния хоризонтъ на трентящата отъ вечерните сълънчеви зари сребристата повръхност на Егейското море. Ето, че изминахме и послѣдната сграда и сме вечъ въ недрата на полето. Шосето е пълно току-речи отъ хора и добитъци, помежду които скрибучатъ и кола, пълни съ разни сандъци и денкове и влажни бавно и лѣниво отъ биволи и едри полски волове. Повечето отъ коларитѣ сѫ турци-полчени, съ широки пѣстри пояси, начумерени и почернѣли отъ жегата физиономии. Личи си, че турцитѣ по-голѣми грижи и обичъ показватъ къмъ добитъка си: воловетъ пробани, добрѣ хранени, съ боядисани чела и съ разни висулки по юларитѣ имъ. Макаръ че турчинътъ коларь и да не изпуска отъ ръцѣтѣ си дѣлгия останъ, обаче той само погладва добитъка си съ него и съ единъ бащински и крѣтъ тонъ го подканя да побѣрзва съ тежкия си товаръ. „Хайде, чоджумъ, хайде, айоль“, постоянно се чува ту отъ единъ, ту отъ другъ коларь. Колата идѣха отъ пристанището съ разни стоки, а другите добитъци и хора повечето пѫтуваха отъ малката паланка Енидже. дѣто него денъ бѣ пазаренъ, и разни продавачи-сергиджии отъ Скеча се връщаха въ домовете си.

На единъ километъръ и нѣщо отъ града отъ лѣво до шосето сѫ гробищата, които трѣбва да заематъ едно пространство повече отъ 20 декара. Обърна ми внимание тѣхнатъ естетична обстановка: на околоврѣсть сѫ заградени съ високи каменни и варосани зидове, а откъмъ шосето съ по-нисъкъ зидъ и наль него съ желѣзни и боядисани пармакълци. На срѣдата имъ се намира малка, но красива черквица съ широка стрѣха отъ западъ, а около нея, както и покрай зидовете на гробищата, системно

съ насадени дървета. На самата сръда прѣдъ шосето съ голѣмите жегъзни врата. Моятъ другари, стари познавачи на града и равнината, ми казаха, че мѣстото съ эидове, черква и пр. е струвало около 6 хиляди турски лири. Но най-много ме очуди, па ми и домажчинъ, когато чухъ, че пожертвователъ на тая голѣма сума е единъ погърченъ българинъ Сталю олу, кръпенъ търговецъ на тютюнъ и богаташъ въ Скеча. Малко момче билъ дошълъ той нѣкъдъ изъ Хасковскитѣ села, или отъ самия градъ Хасково, точно не зная, слугувалъ у единъ богатъ гръкъ, следъ това станалъ неговъ зеть и наследникъ и забравилъ своя родъ и потекло. Сега Сталю олу се слави като яръкъ елинъ и щедъръ благодѣтель на всички обществени прояви въ града, разбира се, гръци.

Изминахме гробищата съ тѣжни размишления какъвъ смеснародъ ний, българитѣ, какъ всѣка нация, що е имала съприкосновение съ настъ, все е сполучила да ни грабне по нѣщо, а въ това число гърцитѣ най-много.

Отъ двѣтѣ страни на шосето шаваха прѣснато стада овце съ играви и весели ягънца, а около тѣхъ едри рунтести овчарски кучета съ бавни стѣшки и наимусенъ погледъ изглеждаха пижаниците безъ да лайнатъ, но готови при първия зовъ на стопанитѣ си да се нахвърлятъ надъ всѣкиго, който би се отклонилъ отъ пътя и би нагазилъ изъ поврѣнитѣ имъ стада. Тукъ тамъ изъ между стадата се мѣрката силуетитѣ на овчаритѣ, мълчаливи, бавни, дори нѣкакъ неподвижни, ала горди и нѣкакъ величествени. На пояситѣ имъ лъщъха всевъзможни овчарски принадлѣжности и оръжия, а прѣзъ рамената имъ висѣха голѣми червени шалове. По пъстрото имъ облѣкло и въоръжение, по здравитѣ имъ червени като божуръ лица, по тѣхния спокоенъ погледъ и по езика си личеха, че тѣ сѫ синове на обширнитѣ Родопи. Отъ малки порасли въ природата и съ природата: лѣтѣ въ дивитѣ усои на планинитѣ, зимѣ въ гиздавата равнина, свикнали съ всички случаиности въ живота, овчаритѣ тѣждѣва съ твърдѣ издѣржливи натури и калени безстрашни юнаци.

Слънцето вече се бѣше скрило задъ хоризонта, вечерялата дрезгавина чезнѣше, и по небето заблѣщукаха звѣздитѣ, когато ний стигнахме въ мѣстността, наричана *Кокошката*, петъ-шестъ километра далечъ отъ Скеча. Всѣка по голѣма частъ въ равнината, оставена изключително за пасбище, си носи и особено име, съ което се назовава и егрека, поставенъ за овцептѣ и овчаритѣ въ него. И Кокошката е широко пасбище за нѣколко хиляди овце, покрито е съ сочна, буйна, млада трѣва, малки храсталаци и торфни блата. Шосето минава прѣзъ пасбището и го раздѣля на двѣ части. Отъ лѣва страна на нѣколко метра отъ шосето имаше и малко изворче съ не студена, ала и не лоша вода, затова нашитѣ киреджии помаци прѣдложиха, че тукъ ще биде най-добре да се прѣнощува.

Спрѣхме се и сѣзохме отъ конетѣ. Киреджийтѣ свалиха багажа, свалиха и семеритѣ и юларитѣ на конетѣ, а отгорѣ на-

това и спънаха прѣднитѣ имъ крака съ желѣзни букви за всѣка случайностъ. Тѣ бѣрзо се щурнаха и се запасоха въ зелената и сочна трѣва, първата прѣсна храна слѣдъ дѣлга зима. Слѣдъ това накладохме и малъкъ огньъ (за забѣлѣзване е, че помацитѣ и лѣтѣ и зимѣ, щомъ сѫ вѣнъ отъ домоветѣ си, безъ огньъ не замрѣватъ; той се явява тѣхенъ неразличенъ другаръ).

Вече се бѣше стѣмнило добре. Ний бѣхме на колело около огњия. Нощта бѣ чудна, тиха и ясна; небето чудно ведро като яйце, както казватъ по нась; милиони свѣти и играви звѣзди трептѣха и обиспваха небесния сводъ; тихъ, лекъ, едва забѣлѣванъ морски вѣтрецъ полъхваше отъ морето, — всичко това унисаше чувствата и вливаше весело ненаситно настроение и въ най тѣжовната душа.

Тъкмо по вечеря, слѣдъ като нашите помаци, може би само прѣдъ настъ да покажатъ своята голѣма набожностъ, си направиха своя *абдѣсть-ѧция*, почнаха да долитатъ до слуха далечни нѣскакви странини гласове, като че кучета виеха. Тѣзи отвратителни и грозни видения все повече и повече се увеличаваха и се сливаха съ граченето на жабитѣ изъ близнитѣ азмакльци и свиренето на щурцитѣ. Отъ друга страна се чуваха блѣвания на овцетѣ и ягънциата, дрънканията на звѣнци и сегисъ тогисъ подсвирквания на овчаритѣ, — всичкия тоя щопотъ се сливаше въ единъ фонъ, който наруши нощната тишина и пълнѣше глѣбинитѣ на равнината. За пръвъ пътъ азъ чувахъ гласа на чакала, едничкиятъ дивячъ въ Бѣломорската равнина и едничкиятъ неприятелъ слѣдъ ножа на дребния добитъкъ въ тия мѣста. Чакалътъ (*Cynis aegaeus*) е неголѣмо животно, току-речи колкото едно обикновено куче, а по нравъ и вѣншностъ на тѣлото е между вѣлка и лѣсицата. Живѣе изъ гѣсталацийтѣ (орманитѣ) въ равнината и е твърдѣ разпространенъ въ тия мѣста. Денъ се крие и рѣдко излиза, ала нощѣ той самъ или на глутници се скита на всѣкъдѣ слѣдъ стадата и причинява голѣми пакости. Дневниятъ пекъ овцетѣ прѣкарватъ на сѣнка подъ клонеститѣ и величествени чинари и др. дѣрвета, а вечеръ, нощѣ и сутринъ се прѣскатъ изъ пасбищата да пасатъ. А това врѣме е и пай-удобното за хищника чакаль, който е твърдѣ смѣлъ, ловъкъ и много нахаленъ. Отъ човѣка се бои, ала отъ кучетата не толкова, при всичко че едриятъ овчарски кучета понѣкога сполучливо и живи ги залавятъ. Овчаритѣ постоянно сѫ на щрекъ нощѣ, когато въ тѣминната стадата се прѣскатъ изъ пашата и на всѣка стжка се дебнатъ отъ чакалитѣ.

Биенето имъ продължаваше до късно прѣзъ нощта, ала ний нѣмаше защо да се боимъ, защото на едрия добитъкъ чакалътъ само въ крайна нужда се рѣшава да налита и то пакъ не всѣкога съ сполучка. Обаче тѣхниятъ грозенъ гласъ ни причиняваше досада и отврѣщене. Нашите киреджии помаци спаха по дежурство, защото тукъ разбойничеството на товаренъ добитъкъ, па и инѣкъ, особено нощѣ, е почти обикновена професия на мѣстнитѣ жители: цигани и турци.

Утринъта станахме при пукване на зората. Скоро звѣздите угаснаха и по една по една се изгубиха отъ синето небе, а на изтокъ дълга пламнала видаща се огнена ивица постепенно се издигаше и разширяваше, а слѣдъ малко лъсна и крайчепа на яркия червенъ дискъ на слънцето. Штичето царство съ свойтѣ цѣркви и разнообразни привѣтствия на денът сливаше свойтѣ гласове съ миловидния чуденъ фонъ на разкошната природа. Гледка ненаситна, наистина. На севѣръ дѣлгата редица на Родопските върхове първи се поизлатаваха отъ утреннитѣ слънчеви зари. Ний се качихме на конетѣ и продължихме пътя. Слѣдъ единъ часъ и половина бѣхме въ Енидже, дѣто имахме работа за 2-3 часа. Отъ шосето близо при *Къкошката* (с. Сейзанъ) се отдѣла прѣкъ пътъ за Енидже, а отъ Енидже другъ за самото шосе при с. Доманъ.

Слънцето вече бѣше освѣтило цѣлата равнина, когато влязохме въ Енидже, въ турския официални книжа наричано Енидже-Карасу, за разлика отъ македонския градъ Енидже-Вардаръ. Още при първото ви залѣзване въ това градче вий виждате наскоро паднало величие. Улици не тѣй тѣсни, ала криви и до една постлани съ калдаръмъ, съ локви помежду, прахъ, нечистотии и буренъ. Нѣколко редици отъ улицитѣ въ центра съставляватъ чаршията съ множество дюкянни, ханица, занаятчийски работилници и гютюневи маззи. И тукъ същата пъстрота, същата несиметричност и безвкусие. При дървеситѣ ниски полуразкопали се дюкянчета съ голѣми кепенци отпрѣдъ, гледашъ, стърчи нѣкоя голѣма каменна тютюнева мааза, цѣла хоросанъ съ малки прозорци и съ желѣзни капаци. Същата гледка и въ кашитѣ, между които на често се срѣщатъ двѣ и три етажни голѣми сгради, съ рѣшетки по прозорниците, широки стрѣхи, боядисани вѣнѣ и вѣтре, а на около широки дворове съ надвѣсени на чардаци асми лози, овощни дървета, чешми или кладенци и изоколо обградени съ високи каменни зидове. Личи си, кои отъ тѣхъ сѫ били жилища на турски бееве богатели и кои на християни.

Чаршията, както и улицитѣ, бѣха пусти. Едва прѣзъ десетъ дюкянни ще срѣщнете нѣкой отворенъ дюкянъ — бакалничка, мръсна, опущена, съ нѣколко дреболии стоки извѣтрѣ, нахвърлена изъ прашнитѣ полици. Тукъ тамъ ще се мѣрне и нѣкой човѣкъ изъ улицитѣ, нѣкоя кола или добитъкъ. Изъ кашитѣ вѣе пустота и гроздата. Не виждашъ жива душа въ голите дварища, освѣнъ изъ нѣкоя полусрутена кашница да се мѣрне вѣкое циганче или циганка, дрипави, черни и мръсни, или пѣкъ нѣкой турчинъ ижъ или турчанка малко по спретнато облѣчена и съ закрито отъ чуждъ погледъ лице. На всѣкїждѣ окото се спира на озѣбени зидове, полуразрушени покриви, разкопали стѣни, бурени сали улици и локви нечистотии. Мѣстнитѣ жители рѣзко се познаватъ отъ вѣншнитѣ хора по жълтитѣ си лица, подпухнали москули, болнавъ ходъ и нѣкакъвъ си блуждаещъ и отчаянъ погледъ, плодъ на лошия и нездравъ климатъ.

Енидже-Карасу е разположено въ западната половина на Бѣло-

морската равнина на $41^{\circ} 3'$, с. ширина и $22^{\circ} 38'$ и. дължина. Пада малко въ жълтъ между Родопите и Бозъ-дагъ при изхода на р. Мъста (Карасу) отъ планините въ полето. На югъ отъ Енидже теренът на равнината се повдига и образува едно възвишение отъ около 450 м. надъ морето. Самото градче остава нѣкакъ въ хълтията кутловина, изобилна съ торфни блата. Лѣтната жега е сълна, изпаренията голѣми и атмосферата нѣкакъ стояща, водитъ лоши, и поради това отъ тукъ до Кавалския заливъ захваща най-нездраво-словната половина на Бѣломорската равнина — Саръ-Шабанското поле. Блатната тръска е обикновена болестъ въ тия мѣста, и лѣтъ климатът е почти съртоносенъ за външните хора, особено на тия отъ планинските мѣста. Разстоянието отъ Енидже до Скеча е около $2\frac{1}{2}$ часа, до Порт-Логосъ $3\frac{1}{2}$ часа, до Саръ-Шабанъ теже, а до Кавала около 9 часа. Въ тая половина на Бѣломорската равнина и приполските села на планините е първиятъ зачатъ на тютюневата култура; тукъ е най-голѣмото негово производство и най-доброто му качество, поради което и днесъ носи името Енидже тютюнъ, който е създалъ градътъ Енидже като първи търговски тютюневъ центъръ.

Енидже до прѣди 30-на години е билъ цвѣтущъ градецъ, едва ли не прѣвъ въ равнината по търговията си. Той е надминавалъ въ търговията си и Скеча, и Гюмюрджине и е съперничалъ съ Кавала. Тукъ се е складиралъ, сортировалъ и приготвялъ за износъ най-много и най-добрия тютюнъ. Енидже е било съделището и на голѣмите и богати землевладѣлци-бееве, които сѫ имали най-добрѣтъ и най-широките пасбища за Родопските и свои добитъци. Енидже е билъ и пазарниятъ центъръ на по-голѣмата частъ отъ равнината и планините. Обаче отъ всичко това днесъ едва ли личатъ други слѣди, освѣнъ името му и запустявлять му видъ. Всичкото негово богатство, търговия и оживление днесъ е отнемено отъ града Скеча, който изполински крачи напрѣдъ и се развива. Причините на това бързо изпадане на Енидже, а подигане на Скеча, сѫ двѣ: нездравиятъ климатъ на първия, а добриятъ току-речи планински на Скеча и бѣрзото разширение на тютюневото производство въ Родопите и равнината, за което производство Скеча се е явилъ естественъ центъръ, а слѣдъ прокаране желѣзната Цариградъ-Дедеагачъ-Солунъ прѣзъ най-плодородните и населени полї на Родопите, Енидже остана досущъ откажнатъ. Днесъ Енидже брои едва ли около 300 сѣмейства, отъ които повечето сѫ цигани, турци, работници и ратай отъ околните чифлици и малко гърци. Само единъ денъ въ седницата става пазарь, и тогава градчето добива що-годѣ оживление отъ хора изъ околните села и чифлицитѣ и овчарите, кои идватъ да си купятъ нѣкои дребни потреби.

По обѣдъ напуснахме Енидже и се оптихме за Порт-Логосъ. Отъ Енидже направо за Порт-Логосъ гѣма шосеенъ путь, а се съединява коларски путь съ главното шосе близо при селото Доманълъ.

Слънцето, издигнато на срѣдъ небесния сводъ, упорно отпраяваше горливитѣ си лѣчи, и потъта безспирно обливише тѣлата ни, когато напушахме задушното Енидже. Слѣдъ нѣколко минути излѣзохме на шосето и завихме по него за пристанището. Додѣто достига погледа, все същата гледка: кичеста буйна растителностъ отъ ниви и пасбища. Ячмицитѣ вече изгласили, буйни, гѣсти, тихо шумолѣха отъ слабия вѣтрецъ, що почна да се усѣща, идещъ отъ морето и слабо прохладенъ. Тѣ вече бѣха завързали и метнали лице къмъ зреѣне. Въ Бѣломорската равнина въ първата половина на мѣсецъ май вече пада снопъ и, щомъ пожънатъ ячмицитѣ, заставатъ същите ниви съ царевица, та по тоя начинъ се добиватъ дѣвѣ жътви за едно лѣто отъ една и съща нива. Това е достатъчно да покаже, колко е благодатенъ, колко е богатъ той райски кътъ.

Гледката, наистина, е разкошна, ала сега не толкова привлѣкателна по пладнѣ, когато жегата е тѣй уморителна, че разслабва тѣлото, парализира нѣкакъ чувствата и дѣржи духътъ на пѣтника въ единъ видъ полуубито, съниво състояние. Тукъ тамъ изъ равнината се виждатъ купчини върбалакъ, размѣсенъ съ високи стройни тополи, които издаатъ човѣшките заселища и чифлиците. Единични пътеки великански чинари, нахвърлени въ безредно разстояние единъ отъ другъ, широко разстилаха буйни клони, подъ чиято сънка е едничкото спасително убѣжище на човѣка и животните отъ уморителната дневна жега.

По пладнѣ въ яснѣтѣ и пекливи лѣтни дни равнината губи своя ефектъ. Всичко тогава е тѣй тихо, тѣй безшумно, мрътво, гаче ли нѣкаква гробна мълчаливостъ обгръща всичко, а това именно измѣжва човѣка, комуто се е паднала путь да пѫтува по това врѣме тѣждѣва. Та и пѣтници и добитъци тогава досущъ рѣдко се срѣщатъ по шосето. Животътъ кипи само сутринъ, надвечеръ и нощѣ.

Слѣдъ единъ и половина часъ пѫтуване, което ни се стори като единъ денъ, ний оставихме шосето и завихме прѣзъ ниви и пасбища къмъ западъ. Едва личеха диритѣ на междуселски путь съ локви венеци блата, бурени и криволици. Това сторихме по желанието на едного отъ другаритѣ ни, който имаше нѣкаква сѣтка съ нашите Родопски рибари — *султанджии*, както ги казватъ още, при далияна, та трѣбаше да минемъ прѣзъ тѣхъ и оттамъ за самото пристанище.

Ето че наблизаваме морския брѣгъ. Слабъ ала прохладенъ вѣтрецъ усѣтихме да лъха по лицата ни, а това бѣ цѣнна благодать за напитѣ морни и потни тѣла. Растителността почна да урѣдява, да се губи и става все по еднообразна. Зелената морава почна да се разрѣдва и прошарва съ голи празнини, като че нѣкоя скъжсана дреха бѣше просната на около. Тѣзи голи междини бѣха досущъ само ситетъ морски пѣськъ. Колкото по доблизавахме морето, толкова и пѣсьчните междини ставаха все по-голѣми и по-пространни. Само тукъ тамъ се зеленѣха купчини еднообразна жилеста и ви-

сока тръва и камъшъ, които добитъкът нито погледва. Морскиятъ вътрешъ ни разхлади и възвърна бодростта.

Ето ни най-послѣ на самия брѣгъ. Прѣдъ насъ се лъсна спокойната и гладка повръхност на чудното Бѣло море. Погледътъ се лута да зърне нѣкадѣ край му, но на пусто. Отсѣднахме въ колабата на дѣво Тодоръ отъ с. У., познатъ нашъ съотечественикъ, старъ, но бодъръ и шеговитъ българинъ-рибаръ, отъ дѣте порасълъ покрай морските вълни.

Рибарскиѣ или сулигаджийските колиби сѫ на брой около двадесетина и се накиратъ въ западния дѣлъ на Караачкия (Порт-Логоския) далиянъ. Разстоянието отъ самото пристанище до тѣхъ по брѣгъта на морето е около 20 минути. Колибите сѫ разположени на редица до самия морски брѣгъ по на 8 — 12 метра далечъ отъ водата. Направата имъ е прости, но добра и здрава, на земята; сплетени сѫ и покрити съ камъшъ и тръстика, съ лице къмъ морето, доволно високи и широки извѣтре. Всѣка колиба е собственостъ на едно съмейство, или една група 2, 3 и повече съдружници рибари, едно ет. Вътрѣшността имъ състои отъ нѣколко отдѣления, отъ които това за солене и пастрене лова е най голѣмо. Другите отдѣления служатъ за живѣнне, покажницата и рибарскиѣ принадлѣжности. Районътъ, дѣдъто рибаратъ-сулигаджии могатъ да се ползватъ съ ловидба, е опрѣдѣленъ и плаща гъ наемъ годишно на наемателя на цѣлия далиянъ. Годишно се пада на мажка глава не по-долѣ отъ една турска лира, а на колиба повече и отъ десетъ лири турски.

Морскиятъ брѣгъ тукъ е много неправиленъ и образува многое и въ разнообразни форми завойчета въ сушата. Около и прѣдъ самите колиби брѣгътъ е високъ отъ метъръ, два и повече надъ морската повръхност. На едно разстояние отъ 1, 2 и повече километра морето образува една равна пѣсъчна площъ, покрита съ вода не повече отъ 30 см. дѣлбочина и като се измине това пространство, започва да настъпва същинската морска дѣлбочина, дѣто рибаратъ ходятъ съ лодки за ловъ. Въ тия дѣлбочини ловятъ рибата съ тѣй наричаниятъ *рупове*: дѣлги мрѣжи, които влачатъ по водата, като заграждатъ извѣстно пространство въ видъ на кръгъ. По плиткото пространство всѣки мажъ и момче и зимъ и лѣтъ газятъ изъ водата и съ дѣлги желѣзни вѣдици — *забѣкли* — набучватъ и вадятъ отъ пѣсъка тѣй наричаниятъ — *сулини* (*Solen — Le manche de coquille, ou s-lens*), които само тукъ се намиратъ въ достатъчно изобилие. Свикиали отъ дѣтинство, рибаратъ се взиратъ по пѣсъчното дѣлно и дѣто съгледатъ малка дупчица въ пѣсъка, знаятъ, че това е скривалището на животинката, която моментално изваждатъ набучкана на вѣдицата и отъ тамъ въ кошницата, що дѣржатъ наврѣна на едната ръка. Напълни ли се послѣдната, занасяятъ я въ колибата, дѣто посрѣдствомъ топла вода отдѣлятъ червеи отъ черупката налагатъ съ соль въ каци. При изобилина ловидба единъ ловъкъ и опитенъ рибарь-ловецъ може да налови отъ 8 до 12 оки сулини на денъ. Тѣхниятъ сезонъ е само въ извѣстно време прѣзъ годи-

ната, обикновено въмът края на зимата. Въ другото време ловатъ риби, особено хубавата и вкусна бъла риба, шарани, змиорки, миди, стриди и други, а при това се занимаватъ и съ ловджийство на диви птици, жерави, лебеди и др., които сѫ много изобилни тъдѣва. Сезонът за ловидбата обикновено захваща отъ августъ и трае до началото на лѣтото.

Климатът тукъ край морето е добъръ, па и вода за пиене иматъ добра и лѣтѣ хладна.

Сулинаджийтъ-рибари до единъ сѫ българи изъ Родопските села, особено отъ Устово, Райково, Дунево, Чепеларе и други. Тѣ иматъ занятието си по наследство единъ видъ отъ дѣди и прадѣди и началото не се знае. Гърци, турци или други народности нѣма нито единъ въ тия колиби. Нѣкои отъ тѣхъ зимѣ завеждатъ и женитѣ си и дѣцата си, на които използватъ трудътъ съ леки работи по нареждане и пастрене ловътъ. Послѣдниятъ се продава и на самото място прѣносоленъ за близките градове и вѫтрѣшността изъ Родопите, особено зимѣ, а соленъ се носи и въ по-далечни места. Сулинаджийството е цѣло занятие, отъ което до освобождението сѫ поминавали десетки семейства, и поминъкътъ имъ не е билъ лошъ. Сулинитѣ сѫ имали добъръ пазарь въ всички градове въ Одринско и Пловдивско прѣзъ поститѣ. Цѣната на добъръ изсушениятѣ и приготвени сулини е варирала отъ 2 до 3 лева и повече оката, обаче въ днешно време не само че цѣната имъ на половина е спаднала, но и пазарътъ имъ току-речи въ България е изгубенъ: консомация за тѣхъ нѣма. Ето защо за сега само десетина семейства сѫ останали да продължаватъ старото си занятие и повечето въ ловидба на риби. Обаче ако риболовството, съ каквото тѣй богатъ и пригоденъ природно е цѣлиятъ Бѣломорски брѣгъ, би било поставено на по-рационални основи и би били прѣмахнати нѣкои и други стари традиции и условия, то би давало прѣхрана на хиляди семейства и би било прѣдметъ на важна търговия.

Въ тоя турски и грѣцки край покрай Бѣломорския брѣгъ човѣку прави особно впечатление това явление, че българи изъ широките вѣдра на Родопите сѫ намѣрили прѣхрана въ едно занятие, тѣй не свойствено на българския битъ.

При любезното гостоприемство, което ни дадоха нашите съ-отечественици рибари, ний не усѣтихме, какъ бързо литна денътъ. Но когато почнахме да се стѣгаме за пътъ, който вироchemъ не бѣше дълъгъ до пристанището, веселиятъ дѣдо Тодоръ се изпрѣчи прѣдъ насъ: „Иокъ, само това не може да бива. Ето дѣ е скелата и до довечера какво ще свѣршите тамъ. И да идете сега, пакъ ще ищувате на къра, защото ще трѣбва да пасете добитъците. Тая вечеръ ще ни бѫдите гости, вие и добитъците да сте на рахатъ, та че утре съ Божия воля, добъръ ви пътъ“.

Смѣтката на дѣдо Тодоръ бѣ права, и ний се подчинихме на нея.

Смѣрчи се.

Луната показа своя златоогненъ дискъ, и морето доби една златожълта окраска, която тихо, безшумно се полюшкваше отъ свѣжия едва уловимъ морски вѣтрецъ. Чуденъ, ненаситенъ брѣгъ, а още по-ненаситно е за окото това южно море.

Слѣдъ като свалихме багажите си, дѣдо Тодоръ ни зе доби-
тиците и прѣдаде съ заповѣдъ на едно отъ своите момчета, и ний
вече не ги видѣхме до сутринята. Въ колибата на дѣдо Тодоръ
блѣсна огньнъ отъ суха жилеста трѣва и камъшъ. Слѣдъ малко
компанията стана голѣма: дойдоха и отъ другите колиби рибарите,
все наши съотечественици, и намъ се стори, че не сме на хубавия
и не природенъ намъ морски брѣгъ, а нѣкакъ въ родните пла-
ниински усои. Пахурчето съ хубава Гюмюрджинска мастика обика-
ляше отъ уста въ уста. Вечерата бѣ чисто рибарско-ловджийска:
прѣсна Бѣломорска бурия, опържена въ чисто дѣрвено масло и
подлучена съ чесновъ лукъ. Чистъ български вкусъ. Друга пѣтъ
печена па скара и подлютена съ лимоневъ соекъ, а отгорѣ на това
и вкусно Гюмюрджинско вино. Разговорътъ отпърво се въртѣше
все около ловидбата и тежките условия, които прѣдприемаchtъ
грѣкъ на далияна почналъ да налага на нашеи рибари отъ една
страна, и слабата консумация и търговия отъ друга. „Дѣ ония
берекеть-години, продѣлжи дѣдо Тодоръ, когато за една зима азъ
закарвахъ по 5 -- 6 стотинъ оки сулини въ Пловдивъ, по 1000 оки
и повече отборъ бурия и се връщахъ съ кесия желтици! Сега го
нѣма това. Въ Пловдивъ вече неможе се ходи, защото додѣто стиг-
нешъ тамъ, на стоката сермията не стига за пашпорти, мита, бачове
и кой знае какви дяволи още. Па и когато живо и здраво стиг-
нешъ тамъ, никой не те погледва биле какво имашъ. Едно Скеча
и Гюмюрджине остана, ала и тамъ кому по-напрѣдъ! Изкарашъ
вечеръ 20 — 30 или 50 оки риба, закарашъ я и я харизашъ, защото
не сме единъ и двама, пѣтъ не е само и нашия далиянъ. Ами
нѣма какво, запаять се е намѣрилъ отъ старите, ще го караме,
всичкото да се намираме на работа“, завѣрши дѣдо Тодоръ отчета
си за лошото положение на рибарството.

Стана часътъ близо 2 по турски вечеръта. Вечерята бѣ свѣр-
шена, само бѣклицата още не досвѣршваше своята работа, когато
дѣдо Тодоръ извика на дѣтѣ си момчета, че е врѣме вече за
работа. Момчетата зеха съ себе си два коша, фенеръ, рушътъ (мрѣжа)
и още други рибарски принадлѣжности, па извикаха и още двама
други свои другари отъ другите колиби. Виждаше се, че ще оти-
ватъ на своя обикновенъ вечеренъ ловъ. Менъ се дошѣ да ги при-
дружа и да се позапозная съ тоя несвойственъ на българина за-
наятъ, па и да се налюбувамъ на чудната Бѣломорска ноќь. Водата
бѣ умѣрена, морето извѣредно тихо, небето, усъяно съ милионитъ
си свѣтливи пламъчета, цѣлинничко се отразяваше подъ краката ни,
които тукъ-тамъ се боядиха отъ нѣкоя сплашена рибка. Около 20
минути ний газихме по плиткото и меко пѣсъчно дѣно на морето,
когато изеднѣжъ почна да става дѣлбоко. За едни силно забити въ
пѣсъка колове се чериѣха неподвижно малки рибарски лодки,

твърдъ примитивни иувъхтъли. Едва ли не бѣха малки тѣсни коритца, колкото 4 души хора да се побератъ въ всѣка отъ тѣхъ. Вътъзохъ и азъ въ една отъ тѣхъ съ двамата синове на дѣдо Тодоръ, а другите двама въ друга, отвързаха ги и бавно и мълчливо ги подкараха къмъ дълбочината. Изминаха или не 100 метри, дѣтъ лодки уловиха по единия край отъ рупътъ, пуснаха го въ водата и се раздѣлиха въ противоположна посока. Когато рупътъ се изпона добръ, завиха лодките къмъ брѣгътъ, т. е. къмъ сѫщото място, отдѣто бѣха земени. По този начинъ лодките почнаха да завиватъ единъ полуокръгъ, който постепенно се свиваше, за да се събератъ краищата му и свържатъ на кръгъ. До това врѣме никой не говорише, а всѣки бѣше съсрѣдоточенъ мълчливо въ своята работа: единиятъ рибаръ въ лодката махаше лопатките и я караше по насочената посока, а другиятъ държеше вързана у лодката мрѣжата и я поправяше дѣ както трѣбаше. Най-сетне слѣдъ единъ часъ и повече лодките дойдоха чакъ на прѣжното си място и почнаха да теглятъ мрѣжата съ събрали краища и четиримата заедно. Единиятъ запали фенерътъ и съ вториятъ почнаха да тарашуватъ изъ мрѣжата, която се опьваше и лълѣваше отъ заловените животни. Имаше заловени за хрелетъ си много риби и то твърдъ разнообразни: бурии, сапии и др. Изкусните ловци като че отбираха ловътъ си, защото въ двата коша хвърляха само по единъ видъ риба: въ единия бурия, а въ другия сапии и др. и то отъ еднаква голѣмина. Това бѣше всичката операция, която ни отне не повече отъ 2 -- 3 часа врѣме. Азъ се чудѣхъ, къмъ кое по-напрѣдъ да отправя чувствата и мислитъ си. Отъ една страна гледахъ и се смайвахъ въ тая непочитна за мене сръчност и прѣданост на българска натура, и то родена и порасла въ дивните планински усои, какъ ловко си играе съ морето и неговия миръ, и просто невѣрвяхъ на очитъ си. Отъ друга страна чувствата се унисаха всрѣдъ тихата, спокойна и недогледна морска ширина, въ кристалните води на която синето и чисто небе се отражаваше съ всичките си свѣтливи и трептещи точки. Гробна тишина царуваше на всѣкъдѣ, нарушавана само отъ плискането на водата, порена и тласкана отъ лопатките на гребците. Всичко това като че нѣкакъвъ корененъ прѣломъ правяше въ моя вѫтрѣшенъ душевенъ миръ и ми се струваше, че се камираамъ нѣкадъ въ непонятно, грандиозно вишине безъ начало и край и надъ мене, и подъ мене. Само когато погледътъ се устремише къмъ севъръ, мѣркаше се въ чернѣщъ силуетъ сушата и не много далечните висоти на Родопите. Тогава азъ се сенвахъ и чувствувахъ дѣ съмъ.

Кошоветъ бѣха вече напълнени; единиятъ отъ рибаратъ зема въ раците си дѣ голѣми бурии (по 2 и повече килограма едната), пристисна имъ главите, и тѣ останаха бездушни; другите двама нарамиха кошоветъ на гърбоветъ си, а четвъртиятъ прибра другите принадлежности и мрѣжата, която бѣ вече очистена и изтискана отъ водата. Когато се върнахме въ колибата, дѣдо Тодоръ и повече отъ компанията още стоеха и водѣха оживенъ разговоръ.

Още въ същия часъ голъмият синъ на дѣдо Тодоръ съ единого отъ другитѣ рибари натовариха кошоветѣ съ прѣсната риба на мулето и се отправиха за града Скеча, за да стигнатъ тамъ призори и продадатъ ловътъ си още прѣсень. Тамъ бурията се продава отъ 2 до 3 гроша оката, сапията отъ 2 до 3 гр., а шарана 1 до 1 грошъ и 20 пари, тѣй щото единъ товаръ отъ 60 — 70 оки хваша отъ 100 до 200 гроша отъ лира турска 180 гр. Едно на друго за едно дененощие се пада печала за труда отъ 5 до 8 лева на човѣкъ. Обаче това не е всѣкога, защото въ лошо вѣтровите време ловъ нѣма, па и самитѣ рибари немогатъ да издържатъ такъвъ трудъ постоянно, а се мѣнятъ въ групи прѣзъ дененощие или двѣ.

Другаритѣ ме събудиха сутринята, когато слѣнцето вече цѣло бѣ разлѣло свойтѣ златни зари по гладката морска повръхностъ, тиха, спокойна, неизмѣрима и вълшебна. Пристанището се виждаше съ блѣскавитѣ стъклени прозорци на 20-тѣ сгради, що бѣха нахвърлени безъ редъ около заливътъ, въ който се мѣркаха множество лодки и гимии отъ разна конструкция и видъ.

Простихме се съ дѣдо Тодоръ и добритѣ наши съотечественици рибари и по самия брѣгъ слѣдъ 20 минути бѣхме вече въ пристанището. Порто-Логосъ го назватъ гърцитѣ, а турцитѣ и българитѣ го именуватъ Каараачъ, турско име, което значи черно дърво. Заливътъ е голъмъ, естественъ и прави много извики и вратки въ сушата, като продължава прѣзъ единъ тѣсенъ провлакъ доста на вѣтрѣ подъ името на прочутия Буру-гъоль. Дѣто сѫ сградитѣ, морето е дълбоко до толкова, колкото безъ мява да доближатъ лодки и гемии отъ по-малъкъ видъ; голъмитѣ паракоди и кораби обаче се спиратъ на по-вече отъ 3 — 5 километра далечъ въ морето. Прѣнасянето отъ брѣгътъ до корабите на стокитѣ и пътниците става съ лодки и въ бурно време това е доста рискувано и опасно. При всичко това Порто-Логосъ е важенъ пунктъ и е единственото хубаво пристанище на Бѣломорската равнина между Кавала и Дедегачъ. Всичкиятъ износъ и вносъ на Гюмюрджинския санджакъ става прѣзъ Порто-Логосъ, поради това пристанището е съединено съ добри шосета, едното съ гр. Гюмюрджине, а другото съ гр. Скеча. Споредъ г. Т. Карайовева (вижъ М. Сборникъ XIX кн.) прѣзъ 1891 год. пристанището е посѣщено отъ 574 кораби и паракоди съ тонажъ 129,074. Кораби на голъмитѣ европейски паракодни дружества не го посѣщаватъ, а сѫ изключително турски, гръцки и австрийски. Слѣдъ прокарването на желѣзницата Солунъ — Дедегачъ, Порто-Логосъ значително по изпадна и главно Солунъ и Цариградъ отнека голъма частъ отъ неговата търговия.

Около 20 сгради съставляватъ всичкото поселение на Порто-Логосъ. Тукъ агентуритѣ сѫ въ раџетѣ на гърци и евреи; турци сѫ само чиновницитѣ въ митницата и полицейския участъкъ, а българи гѣма ни единъ. Климатътъ му е доста здравъ, и вода за пиене има тоже добра. Специално направени съ решетчести дълна кюпове се поставятъ дълбоко въ пѣська край морския брѣгъ, и водата единъ видъ филтрирана се просмукува прѣзъ пѣська и пълни прѣзъ дупките кюповетѣ.

По обѣдъ напуснахме пристанището и пакъ по брѣгът на заливът и по-нататъкъ по Буру-гъоль надвечеръ стигнахме въ къшлата на другъ нацъ богатъ овцевъдецъ съотечественикъ, тоже българинъ. Мѣстността носи името Кереусъ и се слави както по голѣмината си, тъй и по доброто качество на пашата. Както и всичката почти западна частъ отъ Бѣломорската равнина е собственостъ на голѣми землевладѣлци — бееве, тъй и Кереусъ е такава на единъ Скечански бей. Българинътъ овцевъдецъ просто закупва пашата за прѣзъ зимата, дѣто пасатъ стадата му. Той заможенъ кехая е родомъ отъ Ахъ-челебийското село Устово, именува се Щоно кехая и е потомъкъ на старъ кехайски родъ. Съ сивоветъ си заедно притежава около 6—8 хиляди овце, стотина коне и мулета и толкова рогатъ добитъкъ.

Около къшлата — нѣколко отдѣления на земята съ голѣми кошари за овцетъ на около — имаше по-вече отъ 200 души само помаци каркъиджии, които стрижеха овцетъ. Десятки овчари, одажии, ратаи, търговци-абаджии, дошли да закупятъ и прибератъ вълната, — всички тия правяха голѣмо оживление и се прѣставяше човѣку като единъ пазаръ въ нѣкоя малка, но многолюдна паланка. Всички ноцуваха на зелената морава и храната си получаваха отъ кехаята, а ти състоеше отъ млѣко и качемакъ, само на абаджийтъ се правѣше по-голѣмъ икраш и съ печени ягнета. Около къшлата бѣха вече издигнати десетки голѣми човали, натъпкани съ вълна и готови да се прикачатъ на конетъ и закарватъ въ планинските села.

И ний бѣхме гости, посрѣдници най-любезно отъ добрия дѣдо Щоно, 80-годишенъ старецъ, ала здравъ, бодръ и юначенъ. Отъ дѣди и прадѣди той наследилъ овчарството и отъ дѣте порастналъ въ обятията на природата, поради това и запазилъ на такъва възрастъ младенческа енергия и ловкость. Около неговитъ стада десетки сѣмейства намиратъ своята прѣхрана. Овцевъдството е старо занятие на Родопчавитъ и е свързано съ много симпатични и цѣнни традиции и обичаи, които любопитниятъ читателъ ще намѣри въ обширната студия на г. В. Дѣчова за тоя Родопски поми-нченъ отрасълъ въ XIX томъ на Министерския сборникъ.

На другия денъ напуснахме Буру-гъоль, собственно потъналия му въ разкошна зеленина Кереусъ и се върнахме обратно за Скеча. Цѣли 7 часа вий бродихме изъ тая чудна по своята красота, а още по-чудна по своята благодать Бѣломорската равнина, додѣто стигнемъ града. Хиляди впечатления изнесохъ отъ тоя незнаенъ за насъ българитъ, ала по право нашъ край и хиляди мисли прѣминаха прѣзъ умъти ми. Азъ изгледахъ равнината съ далечния просторъ на Бѣлото море още единъ пътъ при зализането ми въ Родопитъ и сложената у мене мисъль остана неизгладима, какво ли свѣтло бѫдеще може да настане за тоя кѫтъ, когато единъ денъ, дай Боже да бѫде той близъкъ, падне въ рѣцѣтъ на една човѣшка, разумна и просвѣтена държавна властъ, и Българскиятъ левъ гордо се развѣе надъ вълшебния и толкова природно богатъ Бѣломорски брѣгъ?

Забълѣзани печатни грѣшки.

Стр.	7 редъ	4	отдолѣ чети е и чисто помашко село.
"	10 "	10	" " кжсно вмѣсто късно.
"	12 "	9	" " както виждате, и пр.
"	13 "	3 и 16	отгорѣ " кжсно вмѣсто късно.
"	13 "	22	отдолѣ " крѣслива вмѣсто креслива.
"	15 "	7	отгорѣ " кжсно вмѣсто късно.
"	15 "	22 и 24	" " Бу, у-голь вмѣсто Бору голь.
"	15 "	20	отдолѣ " на вмѣсто на.
"	16 "	21	отгорѣ " носътъ вмѣсто носать.
"	17 "	17	отдолѣ " червеноземъ вмѣсто червеновенъ.
"	22 "	5	" " прагове вмѣсто прогове.
"	23 "	—	" " II вм. I за означение отдалѣть.
"	26 "	2, 8, 10, 17 и 22	" " Порт-Логосъ вм. Порто логосъ.
"	32 "	20	" " ежсто вмѣсто гъсто.
"	" "	18	" " на вмѣсто нъ.
"	" "	9	" " влѣтъшность вмѣсто вътрѣшность.
"	33 "	4	" " учебната.
"	34 "	5	" " Порт-Логосъ вм. Порто логосъ.
"	35 "	4	отгорѣ " числи вмѣсто числи.
"	36 "	9	отдолѣ " Пашмакълъ вмѣсто Пашмакълъ.
"	39 "	3	отгорѣ " заналчии вмѣсто занаятчий.
"	44 "	18	" " маази вмѣсто мази.
"	" "	22	" " губбие вмѣсто губеше.
"	" "	24	" " нѣдрата вмѣсто недрата

Шарж-шабанъ назва населението, а *Сарж-шабанъ* е въ официалнитѣ турски книжа отъ думата *Сарж* — жълтъ цвѣтъ. Въ книгата погрѣшно е предавано и едното и другото название, което означава едно и сѫщо име.

РОДОПСКИ ИЗДАНИЯ.

У авторъ-издателя Ст. Н. Шишковъ въ гр. Пловдивъ се намиратъ за проданъ:

1) **Устово**, описание, стр. 52, Пловдивъ, Централна печатница Ед. Дионне, 1885 г. цѣна лева — 60 ст.

2) **Животътъ на българите въ Средна Родопа**, Центр. печатн. Ед. Дионне, Пловдивъ, 1886 г. цѣна л. 1.—

3) **Родопски старини**, сборникъ отъ обичай, суевѣрия, пѣсни, пословици, описания и пр. на Родопските жители, стр. 32, кн. I, 1887 г. — 40

4) **Родопски старини**, II кн., 1888 г. — 80

5) **Родопски старини**, III „ 1890 „ — 80

6) **Родопски старини**, IV „ 1892 „ — 60

7) **Славиеви гори (Родопа)**, мѣсечно списание, кн. I, II, III, IV, V, VI и VII, 1894 г. „ 4.—

8) „**Родопски напрѣдъкъ**“ илюстровано списание за наука: обществени знания и народни умотворения година I — 12 кн. 1903. цѣна 4 лева.

„ II — 10 кн. 1904. „ 4 „

„ III — 6 кн. 1905. „ 4 „

„ IV — 6 кн. 1906. „ 4 „ .

заедно съ премингъ:

а) Срѣдно-Родопски български оборъ, изящна цвѣтна картина.

б) Изъ Бѣломорската равнина, пѣтни бѣлѣжки и впечатления.

Който купи отъ всичкитѣ заедно по едно год. течenie, отстѫпватъ се за 20 лева. Отдѣлио пѣкъ само 4-тѣ год. течения на „Родопски напрѣдъкъ“ заедно съ премингъ се даватъ за 15 лева заедно съ поц. разносчи.

Цѣна 60 стотинки, съ листата 65 ст.

Намира се за проданъ у автора и въ книжарницата на Петко Бъловъ въ Пловдивъ.

DR 95 .B4 S4
Iz Bielomorskata ravnina
Stanford University Libraries

DR
95
B4S4

3 6105 041 475 562

Stanford University Libraries
Stanford, California

Return this book on or before date due.

505

Цѣна 60 стотинки, съ пощата 65 ст.

Намира се за проданъ у автора и въ книжарницата на Петко Бѣловѣждовъ въ Пловдивъ.

DR 95 .B4 S4
Iz Bielomorskata ravnina
Stanford University Libraries

3 6105 041 475 562

DR
95
B454

Stanford University Libraries
Stanford, California

Return this book on or before date due.
